

Dergiabant

2023, 11(2): 323-343, doi: 10.33931/dergiabant.1361610

et-Tifâşî ve Değerli Taşlara Dair Eseri: *Ezhârü'l-efkâr fî Cevâhiri'l-aḥcâr* al-Tifâshî and His Book on Precious Stones: *Azhâr al-Afkâr fî Jawâhir al-Ahjar*

Ömer ARAS¹

Geliş Tarihi (Received): 16.09.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 12.10.2023

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2023

Öz: Tifâşî, hayatı Doğu ve Batı İslam dünyası arasında geçmiş, bu iki nokta arasındaki ilmî akışı sağlayan alimlerden biridir. Çok yönlü bir müelliftir. Tunus bölgesinde başlayan hayatı, Mısır'da son bulmuştur. Dini ve akli ilimlerde pek çok eseri bulunmaktadır. Bununla birlikte -bu çalışmanın da konusu olan- değerli taşlar üzerine te'lif ettiği "*Ezhârü'l-efkâr...*" adlı eseri ile öne çıkar. Osmanlı ilim dünyasında ise hem bu eseri hem de "*Rüçû'ü's-şeyh...*" adlı kitabı ile bilinir. Tifâşî taşlar üzerine kaleme aldığı bu eserinde toplamda yirmi beş taşı ele alır. Taşların isimleri, oluşumu, özellikleri, bulunduğu yer, sahtesi ve gerçeği arasındaki farklar, tıbbî faydaları gibi konularda bilgiler sunar. Müellif bunu yaparken kendinden önceki literatürden faydalanır ve kaynaklarını hassasiyetle belirtir. Bunun yanında bizzat yaptığı deney ve gözlemler, tüccarlar, zanaat erbabı ve bir şekilde kendine bilgi nakleden kişilerden aktardığı malumatla bu alanda muhakkik bir bilim adamı profili çizer. Bu çalışmada müellifin hayatı ve mezkûr eseri incelenmiştir. Eserde kullanılan kaynaklar ve takip edilen metot ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Bilim Tarihi, Tifâşî, Cevahirname, Değerli Taşlar, *Ezhârü'l-efkâr*.

&

Abstract: Tifâshî is one of the scholars who spent his life between the Eastern and Western Islamic worlds and ensured the scientific flow between these two points. He is a versatile writer. His life, which started in Tunisia, ended in Egypt. He has many works in religious and mental sciences. However, he stands out with his work named "*Azhâr al-Afkâr...*", which he wrote on precious stones, which is also the subject of this study. In the world of Ottoman science, he is known both for this work and for his book "*Ruju al-shaykh...*". al-Tifâshî presents information on a total of twenty-five stones in various items in his work on stones. He provides information on the names of stones, their formation, properties, location, differences between fake and real, and medical benefits. While doing this, the author makes use of the previous literature and specifies his sources sensitively. In addition to this, he draws the profile of a research scientist in this field with the experiments and observations he made, and the information he conveyed from traders, craftsmen and people who somehow convey information to him. In this study, the life of the author and his work were examined. The sources he used while writing the work and the method he followed were discussed.

Keywords: History of Islamic Sciences, Tifâshî, Jawâhirnâme, Precious Stones, *Azhâr al-Afkâr*.

Atıf/Cite as: Aras, Ömer. "et-Tifâşî ve Değerli Taşlara Dair Eseri: *Ezhârü'l-efkâr fî Cevâhiri'l-aḥcâr*". *Dergiabant* 11/2 (Kasım 2023), 323-343. doi: 10.33931/dergiabant.1361610

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Dr. Arş. Gör., Ömer Aras, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, omeraras@ibu.edu.tr.

1. Giriş

Ahmed b. Yusuf et Tîfâşî'nin (ö. 651/1253) bu çalışmada ele aldığımız *Ezhârü'l-efkâr fi cevâhiri'l-ahcâr* adlı eseri 7/13. yüzyılda değerli taşlara dair geniş bir literatüre, bilgi birikimi ve tecrübeye, bunlara dair özellikle umeranın yoğun ilgisine ve yer yer oldukça yüksek fiyatlarla canlı bir kültüre işaret etmektedir.²

Tîfâşî öncesinde İslam dünyasında bu alanda oluşan literatür Pers, Hint ve Yunan bilim dünyasından tevarüs edilen eserler üzerine Müslüman bilim adamlarının ekledikleri yeni bilgiler ile meydana getirilmiştir. Geçmiş dönemden değerli taşlar üzerine aktarılan bu malumat hem doğrudan bu alanla (mineroloji) ilgili hem de bu alana mücavir -veya böyle kabul edilen ya da bu alanı kapsayan- jeoloji, kimya, simya, farmakoloji ve tıp ile ilgilidir.³ Dolayısıyla değerli taşlar ilmi mezkûr alanlarla iç içedir diyebiliriz. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere Tîfâşî de bir taşı ele alırken bu alanlara müteallik kimi parametreler bakımından hususiyetlerine işaret etmektedir.

Tîfâşî öncesi değerli taşlar alanındaki literatüre ve bunun ilk örneklerine genel hatları ile bakacak olursak, Aristoteles'e [ö. (mö) 322] nispet edilen (sözde/düzmece/pseudo) *Kitâbu'l-ahcâr* ve *Kitâbu Sirri'l-esrâr*⁴ adlı eserler müslüman dünyada minerolojinin ilk kaynakları arasındadır.⁵ *Kitâbu'l-ahcâr* konusunda yapılan değerlendirmelerde onun Yunan, Süryânî ve Pers kültüründen derleme olduğu ifade edilmektedir. Ancak modern döneme kadar bu nispet konusunda bir şüphe duyulmamıştır. Bu kitap İslam dünyasında bu alandaki eserlerin ilk örneğidir ve uzun yıllar bu konuda yapılan te'lifât onun etkisindedir.⁶ MÖ 4. yüzyılın başları ya da 3. yüzyılın ilk yıllarında yaşayan Sotakos İslam dünyasını mineroloji alanında etkileyen Yunanlı müellifler arasındadır. O, taşlar üzerine eser kaleme alan en eski Grek yazar kabul edilir. Sotakos'un eserinden parçalar Xenokrates'in [ö. (mö) 314] taşlar üzerine kitabının Arapça tercümesi ve Pliny'den (ö. 79) yapılan alıntılarla İslam dünyasında kullanılmıştır.⁷ Yine bu cümleden Mendesli Bolos/Bolos Demokritos (düzmece Demokritos MÖ 3. yy.) ve Theophrastus [ö. (mö) 287] isimlerini de zikretmek gerekir.⁸

Dioskorides [ö. (MS) I. yy.] ve Galen'e (Câlnûs ö. 200 [?]) ait eserler de Müslüman alimlerin bu alandaki temel başvuru kaynakları arasındaydı.⁹ Bu iki isim ayrıca taşların tıbbî kullanımları ve büyümlü özellikleri konusunda İslam dünyasındaki malumatın kaynağı olarak öne çıkar.¹⁰ Ancak Manfred Ullman, İslam kaynaklarını da etkilemiş olan Trallesli Alexander'ın (ö. 605) taşların sihirli güçlerini taşlara dair tıbbî bakış ile entegre eden kişi olarak öne çıktığını söyler ve taşların sihirli özellikler ile ilişkilendirilmesinin Yunan bilimine Perslerden intikal ettiğini düşünür.¹¹ Zerdüş, Camasp ve Manuçih'r'e atfedilen malumatın da İslam dünyasındaki taşlara bakışı etkilediğini eklemek gerekir.¹²

Tîfâşî'ye kadar İslam dünyasında bu alanda eser veren isimler ise genel olarak şu şekildedir: Câbir b. Hayyân (ö. 200/815), Utârid b. Muhammed el-Hâsib (ö. 206/821), Yuhannâ b. Mâseveyh (ö. 243/857),

² Vefatı 9/15. Asrın ilk yıllarına denk gelen Kalkaşendî, bir katibin neden değerli taşlar ilmene vakıf olması gerektiğini açıklarken taşlar dünyasına dair genel ipuçları verir. Ona göre bir katip iki açıdan taşlara dair bilgi sahibi olmalıdır. İlki yöneticilerin bu taşlara olan düşkünlüğü ve bunları hediye olarak alıp vermeleridir. İkincisi ise taşlara dair hususiyetlerin benzetme ve istiarelerde kullanılmasıdır. Katip bunları öğrenerek ifade gücünü geliştirir. Neticede katip bu iki sebep dolayısıyla değerli taşlar hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Bk. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Alî Kalkaşendî, *Subhu'l-a'shâ fi snâ'ati'l-inşâ'*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Kahire : el-Matbaatü'l-Emiriyye, 1913), 2/105.

³ Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Science an Illustrated Study*. (Westerham : World of Islam Festival Publishing Company Ltd, 1976), 52-53; Remzi Demir - Mutlu Kılıç, "Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14/14 (2003), 8-9.

⁴ Eserin Abbâsî dönemi mütercimlerinden Yuhannâ b. Bitrîk'e (ö. 200/815 [?]) ait olduğuna dair bir değerlendirme için bk. Mahmut Kaya, "Aristo", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 3/378.

⁵ Demir - Kılıç, "Cevahirnameler", 8-9.

⁶ Gürsel Aksoy, *Aritoteles'in Taşlar Kitabı: Kitabu'l-Ahcar Li-Aristotalis Inceleme-Arapça Metin-Çeviri-Yorum*. (İstanbul : Büyüyenay Yayınları, 2018), 45-46; Manfred Ullmann, *Die Natur Und Geheimwissenschaften Im Islam*. (Leiden : E.J. Brill, 1972), 107.

⁷ Ullmann, *Die Natur*, 98-99.

⁸ Ullmann, *Die Natur*, 112; Nasr, *Islamic Science*, 53.

⁹ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik: Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü Aletler Koleksiyonu Kataloğu: Tıp, Kimya, Mineraller* (Ankara: Kültür Bakanlığı; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.; Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2007), 4/158.

¹⁰ Ullmann, *Die Natur*, 101.

¹¹ Ullmann, *Die Natur*, 97, 102.

¹² Nasr, *Islamic Science*, 53.

Ya'kûb b. İshak el-Kindî (ö. 252/866 [?]), Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925), Fârâbî (ö. 339/950), Mes'ûdî (ö. 345/956), İhvân-ı Safâ, İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve Bîrûnî (ö. 453/1061 [?]).¹³

***

Ezhârü'l-efkâr adlı eser Tifâşî'nin alâmet-i fârikasıdır. Diğer eserlerinden ziyade bu kitabı ile bilinir. Üretken bir bilim adamından bekleneceği gibi o, bu eserinde; kendinden önceki literatüre hakimdir. Bu literatürden alıntı yaparken bilgiyi aldığı kişiyi, bazen de eseri zikrederek belli bir tenkit süzgecinden geçirdikten sonra kullanmıştır. Ayrıca bilgiyi yorumlamış, eksik ve yanlış bulduğu yerleri tamamlayıp düzeltmiş, kendi deney ve gözlemlerini kullanmıştır. Kendine has metodu onu bu alanda (mineroloji) söz söylemiş alimler arasında müstesna bir konuma yükseltmektedir. Bu müstesna konumu ile değerli taşlar konusundaki malumatın eski Yunan'dan Osmanlı'ya kadar uzanan geçişinde önemli bir taşıyıcı ve geliştirici rolü oynamıştır. Nitekim bu alanda kendinden sonraki pek çok müellif onu örnek almıştır.¹⁴ Bu örneklik etkisinin Osmanlı dönemine kadar geldiğini görüyoruz. Bu dönemde yazılan cevahirnamelerin temel kaynaklarından biridir.¹⁵

2. Tifâşî: Hayatı ve Eserleri

2.1. Hayatı

Aşağıda Tifâşî'nin hayatı hakkında sunulan bilgilerin büyük çoğunluğu İbnü'l-Adîm'in (ö. 660/1262) müellifin kendi ağzından topladığı bilgilere dayanmaktadır. Yine aynı isim Tifâşî hakkında kimi söylentileri de -muhtemelen kendine doğrulatmamış olsa bile- onun biyografisinde kaydetmiştir.¹⁶

Tifâşî'nin nesebi Şerefüddin Ebu'l-Fazl Ahmed b. Reîs Hâsib Kadı Ebî Ya'kûb Yusuf b. Ahmed ...el-Kaysî el-Kafsî¹⁷ şeklindedir. 580/1184'te bugün Tunus sınırları içerisinde bulunan Kafsa şehrinde dünyaya gelmiştir. Çokça alim yetiştiren, toplum içerisinde saygın bir aileye mensuptur. Dedesi Kafs şehrinin yöneticisine katiplik yapmıştır, babası ise kadıdır.¹⁸ Nispesindeki Tifâş şehri müellifin yaşadığı dönemde Kafsa'ya bağlı bir beldedir¹⁹ ve Cezayir'deki Konstantiniyye şehrinin doğusundadır. Doğum yeri olmamasına rağmen bu nispeyi alması ailesinin bu şekilde anılması sebebiyledir.²⁰ Tifâşî, Kahire'de 651/1253'te vefat etmiştir ve buradaki Babü'n-nasr mezarlığında medfundur.²¹ Eğitimi doğduğu yerde, -ilmi merakının oluşmasında büyük etkisi olduğu düşünülen²²- babasından aldığı derslerle başlamıştır. Daha sonra Tunus'a gitmiş ve Zeytûne Camii'nde yine bu ilimlerle meşgul olmuştur. Burada Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebû Bekr b. Ca'fer el-Mukaddesî'den (?) ders almıştır. Henüz çocukken Mısır'a gitmiş ve Allâme Muvaffakuddîn Abdüllatîf b. Yûsuf b. Muhammed el-Bağdâdî'nin (ö. 629/1231) ders halkalarına katılmış, sonra Dimaşk'a gitmiş ve Allâme Tâcüddîn Ebü'l-Yümn el-Kindî'den (ö. 613/1217) dersler almış ve ülkesine dönmüştür. Bu isimlerden ilki felsefe, tıp, farmakoloji, zooloji, botanik, hadis, tefsir, fıkıh ve kelim gibi pek çok alanda eser vermiş, döneminin parlak bir simasıdır. İkinci olarak zikredilen el-Kindî ise dil, kıraat ve hadis alanında önemli bir alimdir. Tifâşî mezkûr dönüşün sebebini

¹³ Munim M. al-Rawi, "Geology and Mineralogy", *The Different Aspects of Islamic Culture Science and Technology in Islam: The Exact and Natural Sciences*, ed. A. Y. al-Hassan (Paris: UNESCO Publishing, 2001), 4/1/418. Ayrıca bk. Demir - Kılıç, "Cevahirnameler", 8-20; Aksoy, *Aritoteles'in Taşlar Kitabı*, 20-26.

¹⁴ Ullmann, *Die Natur*, 127.

¹⁵ Örneğin, Osmanlı döneminde cevahirname geleneğinin ilk örneği sayılan, 9/15. asır bilginlerinden Muhammed b. Mahmud Şirvânî tarafından yapılmış genişletilmiş tercüme bu esere dayanmaktadır

¹⁶ Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b Ahmed İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkar (Beirut : Dârü'l-Fikr, ts.), 4/1289-1291.

¹⁷ Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yâni 'ulemâ'î'l-Mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedi Ebü'n-Nur (Kahire : Dârü't-Türas, 1972), 1/247.

¹⁸ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik İbn Saîd el-Mağribî, *Râyâtü'l-Müberraizîn ve Çâyâtü'l-Mümeyyizîn*, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye (Dimaşk : Daru Talas, 1987), 266; Muhammed Mahfuz, *Terâcümü'l-müellifîne't-tunisiyyin*. (Beirut : Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 1/272.

¹⁹ Melîke b. Ataullah, "Ahmed et-Tifâşî ve İshâmatuhu'l-ilmiyye", *ez-Zâkire* 5 (2015), 76. Krş. İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-Müzheb*, 1/248.

²⁰ İhsan Abbas, "Mukaddime", *Sürürü'n-nefs bi-medâriki'l-havâssi'l-hams* (Beirut : el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1980), 5.

²¹ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-Müzheb*, 1/247.

²² Abbas, "Mukaddime", 6.

“vatan özlemi” olarak açıklamaktadır. Bu dönüšte -Kuzey Afrika’da hüküm sürmüş bir hanedan olan Hafsîler’in (1228-1574) ilk emiri Ebû Zekeriyya (625-647/1228-1249) onu kadılık görevine getirmiş, daha sonra azledilmiştir.²³ Devamında çocukları ve malı ile birlikte deniz üzerinden Mısır’a gitmek üzere yola çıkmıştır. Yolda meydana gelen kaza neticesinde çocukları boğulmuş ve malını kaybetmiştir. Üzüntülü hikayesi Eyyûbî hükümdarı el-Melikü’l-Kâmil Muhammed b. Seyfeddin’in (1218 -1238) dikkatini çekmiş ve onu yanında himaye etmiştir. Bu sırada Dımaşk, Halep ve Diyarbakır bölgelerine gitmiştir. Diyarbakır’da mezkûr hükümdar ile mülaki olmuş ve onunla Mısır’a dönmüş, buraya yerleşmiştir.²⁴ Bu yıllardaki hayatında önde gelen kişilerle yakınlık kurmuş, tanınmış bir şahsiyet haline gelmiştir. Aralarında kendisine *Faslu’l-hitâb* adlı eserini sunduğu el-Cezîre bölgesinin ilme düşkün, alim ve şairleri koruyan yöneticisi Muhyiddin b. Nedy el-Kureşî²⁵ (ö. 651/1253) ve kendisinden “*el-Muğrib fi Mehâsini ehli’l-Mağrib*” adlı eserinin rivayet icazetini aldığı İbn Saîd el-Mağribî’nin (ö. 685/1286) de bulunduğu alimler, yöneticiler ve entelektüel kesimin meclislerine katılmıştır. Mısır’daki arkadaşlarından biri *Lisânü’l-‘Arab* adlı ansiklopedik sözlüğün yazarı İbn Manzûr’un (ö. 711/1311) babası Celâleddin b. Mükrim b. Manzûr el-İfrîkî’dir (ö. 645/1247).²⁶ İbn Manzûr, Tifâşî’nin “*Faslu’l-hitâb*” adlı eserinin ilk kısmını ihtisar ettiği “*Nişârü’l-‘ezhâr...*” adlı eserinin mukaddimesinde Tifâşî ile babasının dostluğundan ve ilmi sohbetlerinden bahsetmektedir.²⁷ Tifâşî müsbet ilimlerin birçok sahası ile iştilal etmiş ve bunlarda başarı göstermiş ifade gücü yüksek bir alimdir. Meteorolojik gözlem konusunda eser te’lif eden ilk müslüman bilginidir.²⁸ Aynı zamanda iyi bir şair olarak kabul edilir.²⁹

2.2. Eserleri*

1. *Ezhârü’l-efkâr fi cevâhiri’l-ahcâr*: Çalışmamızda içerik olarak ele alınan kitap, bu alandaki pek çok eseri doğrudan ve dolaylı olarak etkilemiştir. Süveydî (ö. 690/1291) *Havâşşü’l-ahcâr mine’l-yevâkîr ve’l-cevâhir* adlı eserinde ondan faydalanmıştır. Beylek el-Kıpcâkî (ö. 7/13. yy.) de, *Kitâbü Kenzi’t-tüccâr (ticâr) fi ma’rifeti’l-ahcâr* adlı eserinde büyük ölçüde ondan faydalanmıştır. Yine İbnü’l-Ekfânî (ö. 749/1348) *Nuhabü’z-zehâ’ir fi ma’rifeti’l-cevâhir*’inde ondan faydalanmıştır. Yahya b. Muhammed el-Gaffârî (ö. 8/14. yy.), *Yakûtâtü’l-mehâzin fi Cevâhiri’l-meâdin* adlı eserinde, Ali b. Abdullah el-Behâî el-Guzûlî (ö. 815/1412) ise *Metâliu’l-budûr fi Menâzilu’s-surûr*’unda taşlarla ilgili bölümlerde onu içerik ve düzenleme olarak takip ederler. Ebü’l-Mehâsin Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Abdillâh b. Hicce el-Hamevî (ö. 837/1434) *Bulûgu’l-murâd mine’l-hayevân ve’n-nebât ve’l-cemâd* adlı eserinin taşlarla ilgili bölümünde, yine Muhammed b. Mansûr eş-Şîrâzî 1478-1479 yıllarında kaleme aldığı Farsça taşlarla ilgili risalede büyük ölçüde Tifâşî’yi takip etmektedir.³⁰ Osmanlı döneminde de cevahirname geleneğinin ilk örneği sayılan, 15. asır bilginlerinden Muhammed b. Mahmud Şîrvânî tarafından yapılmış, genişletilmiş tercümelemler de bu esere

²³ İbnü’l-Adîm, Tifâşî’nin evinde şarap bulunduğu için bu görevden azledildiğini kim olduğunu belirtmediği bir haber kaynağından aktarmaktadır. Bk. İbnü’l-Adîm, *Buğyetü’l-‘aleb fi târihi Haleb*, 3/1290. İhsan Abbas; Tifâşî’nin, eserlerinde içkiye dair aktarıklarından yola çıkarak bunun doğru olabileceğini belirtiyor. Bk. Abbas, “Mukaddime”, 7.

²⁴ İbnü’l-Adîm, *Buğyetü’l-‘aleb fi târihi Haleb*, 3/1290.

²⁵ Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût (Beyrut: Dâru İhyâ-i’t-Türâs, 2000), 21/1/143. Keşfü’z-zünûn’da bu anekdot aktarılır ancak eserin ithaf edildiği kişinin vefatı hatalı olarak h. 465 olarak verilir. Bu durumda mezkûr iki kişinin karşılaşması olanaksız hale gelmektedir. Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn* (Bağdad: Mektebetü’l-Müsenna, 1941), 2/1260.

²⁶ Mahfuz, *Terâcim*, 272.

²⁷ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed İbn Manzûr, *Nişârü’l-‘ezhâr fi’l-leyli ve’n-nehâr ve etâyibi (evkâti)’l-aşâ il ve’l-esâr ve sâ’iri mâ yeşmelü ‘aleyhi min kevâkibi’l-feleki’d-devvâr* (Kostantiniye: Matbaatü’l-Cevâib, 1298), 2.

²⁸ Melike b. Ataullah, “Ahmed et-Tifâşî”, 75,81.

²⁹ Muhammed b. Muhammed b. Ömer Mahlûf el-Münestîrî Muhammed Mahluf, *Şeceretü’n-nûri’z-zekiyye fi tabakâti’l-Mâlîkiyye*, thk. Abdülmecid Hayali (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2003), 1/244; Râbih Bûnar, “Ezhârü’l-ahcâr li-Ahmed b. Yûsuf et-Tifâşî”, *el-Asâle* 5 (1971), 129.

* Bu başlık altında Tifâşî’ye ait eserler sunulurken bu çalışmanın konusu Tifâşî olan *Ezhârü’l-efkâr* ve onunla doğrudan ilgisi bulunduğu kabul edilen *Faşlü’l-hitâb* dışında diğer eserlere sadece ismen işaret edilmiştir.

³⁰ Ullmann, *Die Natur*, 129-136; Kasım Kırbıyık, “Tifâşî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 41/149.

dayanmaktadır.³¹ *Ezhârü'l-efkâr*, S. F. Ravius tarafından 1784'te kısmi olarak Latince'ye, 1881'de S. F. Ran tarafından Latinceye, R. Biscia tarafından ise İtalyanca'ya ve S. N. Abul Huda tarafından ise İngilizce'ye çevrilmiştir.³²

2. *Faşlü'l-ḥiṭâb fî medâriki'l-ḥavâssi'l-ḥams li-üli'l-elbâb*: Ansiklopedik nitelikteki bu eser 1233 yılı civarında tamamlanmıştır. Tifâşî'nin İbn Manzûr'un aktarımıyla- "uğrunda ömrümü tükettim, çok zamanımı aldı ve içerisinde daha önce hiç ele almadığım şeyleri bir araya getirdim" dediği bu eser kırktan fazla bölüme ayrılmıştır. Her bir bölüm müstakil olarak bir bilim ya da fenni anlatmaktadır ve ayrı bir isme sahiptir. Eserde gökyüzü, yıldızlar, burçlar, ay, güneş, gündüz ve gece, karanlık, hayvanlar alemi, taşlar ve madenler gibi konulardan bahseden bölümler bulunmaktadır. Tıp ile ilgili bölüm "*eş-Şifâ*" olarak isimlendirilmiştir. Toplular arasında yaygın olan musiki ve dans üzerine olan bölüm ise "*Müt'atü'l-esmâ' fî 'ilmi's-semâ*" olarak isimlendirilmiştir. Bu eserin en meşhur bölümlerinden birinin "*Ezhârü'l-efkâr*" olduğu kabul edilir. Eser'in otuz altı bölümü İbn Manzûr tarafından "*Sürûrü'n-nefs bi-medâriki'l-ḥavâssi'l-ḥams*" ismiyle özetlenmiştir. "*Nisârü'l-ezhâr fî'l-leyl ve'n-nehâr*" ise aynı müellif tarafından bu özetin ilk cildinin tehzib edilmiş halidir. İkinci cilt ise "*Tallü'l-eshâr...*" adıyla tehzib edilmiştir.³³
3. *Rücü'u's-şeyh ilâ şibâh fî'l-kuvveti 'ale'l-bâh*
4. *Sec'u'l-hedîl fî aḥbâri'n-Nîl*
5. *eş-Şifâ' fî't-tıbbi'l-müsned 'ani's-seyyidi'l-Muştafâ*
6. *Müt'atü'l-esmâ' fî 'ilmi's-semâ'*
7. *Meṭâli'u'l-büdü'r fî menâzili's-sürûr*
8. *Nüzhetü'l-elbâb fîmâ lâ yûced fî kitab*
9. *Kitâb fî 'ilmi'l-bedî'*
10. *Risâle fîmâ yahtâcü ileyhi'r-ricâl ve'n-nisâ' fî isti'mâli'l-bâh mimmâ yedürü ve yenfa'*
11. *ed-Dürretü'l-Fâika fî Mehâsini'l-efârika*: Bu eser günümüze ulaşmamıştır.³⁴

2.2.1. "Ezhârü'l-efkâr fî Cevâhiri'l-ahcâr" Adlı Eser

2.2.1.1. Metodu ve Kaynakları

Ezhârü'l-efkâr kendi asrında te'lif edilmiş tıp, mineroloji ve farmakoloji alanındaki eserler arasında gerçekçiliği en fazla muhafaza eden kitap olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca yine dönemindeki bu tür eserler arasında 'tecrübeye dayanmayan hurafevi batıl bilgilerden' en fazla uzak kalan eser olduğu kabul edilir.³⁵ Bu özelliği ile İslam dünyasında değerli taşlar hakkında yazılmış zirve eserlerden biridir.³⁶ Yine de eseri incelediğimiz zaman bugünkü jeoloji, tıp ve eczacılık birikimi bakımından oldukça ilginç ve ilk bakışta ispata ziyadesiyle muhtaç bilgilerin mevcut olduğunu göreceğiz.

Ezhârü'l-efkâr genel olarak incelendiği zaman, bu kitapta 25 çeşit değerli taşın, isimlerinin kökeni ve anlamı, ilgili taşın oluşumu, nerede bulunduğu ve bulunduğu yerdeki keyfiyeti, ilgili taşın kaliteli ya da düşük kaliteli olduğunu gösteren özellikleri, sahtesinin ve gerçeğinin hususiyetleri, bu taşın insanlara sağladığı faydalar ve taşın fiyatı başlıkları altında bahsedildiği görülür.

³¹ Muhammed b. Mahmud Şirvânî, *Tuhfe-i Murâdi (Cevhernâme): (İnceleme - Dizin - Tıpkıbasım)* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012), 19-20; Demir - Kılıç, "Cevahirnameler", 20-25.

³² B. A. Rosenfeld - E. İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilization and Their Works: (7th-19th c.)*. (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi [Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA)], 2003), 206; Kırbıyık, "Tifâşî", 41/149.

³³ Mahfuz, *Terâcim*, 273-274; Kırbıyık, "Tifâşî", 41/149.

³⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/72,305; 2/990,1055, 1260, 1305; Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, Esmâ'ü'l-Mü'ellifin ve Âsârü'l-Muşammifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951), 1/94; Kırbıyık, "Tifâşî", 41/148-150; Abbas, "Mukaddime", 20-23. Günümüze ulaşmamış ve tekil kimi rivayetlerde ona nispet edilen eserler ile bu liste toplamda on dokuz ulaşmaktadır.

³⁵ Mahmûd Besyuni Hafaci, - Muhammed Yusuf Hasan, "Muhakkiklerin Mukaddimesi", *Ezhârü'l-efkâr fî cevâhiri'l-ahcâr*, mlf. Ahmed b. Yûsuf b. Ahmed et-Tifâşî (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1977), 17.

³⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 2/94; J. Ruska, "al-Tifashi", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition* (Leiden: Brill, 2000), 10/XII/1/263.

Müellif kitabına başlarken onu ilginç, sıra dışı ve faydası büyük olarak nitelemektedir. Ayrıca bir taş yukarıda saydığımız konular çerçevesinde incelediğinden o zamana kadar bu alanda yazılmış kitaplardan üstün olduğunu söyler. Zira daha önce yazılan eserlerin bu konulardan genellikle birine yöneliklerini ifade eder.³⁷ Kitapta her biri ayrı bir bab altında incelenen taşların isimleri şöyledir: İnci (جوهر) , yakut (ياقوت), zümrüt (زمرد) , zeberced (زبرجد), yakutspinel (بلخش), zirkon (بنفش), Süleyman taşı (مجادى), elmas (الماس), kedi gözü (عين الهر), panzehir taşı (بازهر), turkuaz (فبروج), akik (عقيق), oniks (حزج), mıkınatis (مغنطيس), zımpara (سنبادج), malahit (دهنج), lapis lazuli (لازورد), mercan (مرجان), oltu taşı (سج), ametist (جمست), kan taşı (خماهان), jasper taşı (يصب), yeşim taşı (يشم), billur (بلور) ve mika (طلق).

Müellif bir taşın kıymetinin iki şeye göre ölçüldüğünü, bunlardan ilkinin taşın kendi özellikleri dolayısı ile sahip olduğu değer; ikincisinin ise harici sebepler olduğunu belirtmektedir. Taşın kendisi ile ilgili olanlar onun şekli, orijinallığı, sertliği, büyüklük ve küçüklüğü gibi özellikleridir. Harici olanlar ise pazarın konumu, taşın sunumunun güzelliği, pazarın taşın madenine olan uzaklığı gibi sebeplerdir. *Ezhârü'l-efkâr*'da taşların kıymeti bazen belli bir bölgeye has olarak verilmektedir ancak genel itibarıyla belli bir bölge kaydı düşülmeden bu bilgi sunulur. Müellifin, eserinde Kahire pazarından çokça bahsetmesi³⁸ bu pazarın o zaman değerli taşlar konusunda belirleyici bir yer olduğuna işaret sayılabilir.

Tîfâşî eserinin girişinde, eserinin üstün yönlerinden biri olarak taşların fayda ve özelliklerine dair verdiği bilgilerin büyük kısmının kendi tecrübelerine dayanmasını gösterir. Bunun dışında kalanları ise bu sahada tecrübeli olanlardan yaptığı nakiller oluşturur.³⁹ Müellif eğer kendi tecrübe ve gözlemlerine dayanmayan bir bilgi naklediyorsa muhakkak o bilgiyi nereden aldığını belirtmekte ve alıntı yaptığı kişilerin güvenilirliğine dair kısa bilgiler sunmaktadır.⁴⁰ Çoğu zaman mezkûr kaynağın güvenilirliği hakkında olumlu görüş belirttikten sonra bilgiyi nakleder. Bunu genellikle şifahi olarak bilgi aldığı ya da bilginin kendisine bu şekilde ulaştığı kaynaklar/kişiler konusunda yaptığı görülür. Böylelikle müellif kendi kriterlerine göre eserine güvenilir olmayan bilgileri almaz. Mesela yakut taşından bahsederken: “Bunu görenlerden güvenilir kişileri biz gördük, yani onlardan bilgi aldık”⁴¹ der. Yine aynı kısımda “Kahire’de 630 yılında, bu ilimde (kıymetli taşlar) zekâ ve tecrübe sahibi ve aynı zamanda Hindistan’a bu taşları elde etmek için giden, dolayısıyla çokça bu işle meşgul olan birinin”⁴² kendisine naklettiği bir haberden bahseder. Kedigözü taşı kısmında Adenli, adı İsmail es-Sellâmî olan bir adamın kendisine bir bilgi naklettiğini ve bu adamın güvenilirliğinden asla şüphe etmediğini ve “Hindistan’a giden güvenilir madencilerin bu taşın yakut taşına ait birçok özelliğe sahip olduğunu söylediklerini” belirtir. Badzehr taşından bahsederken sözünün doğruluğundan ve naklinin sıhhatinden asla şüphe etmediği bir kişinin Emir Seyfeddin (b.) Kılıç’ın (ö. 641/1243) yaptığı avlar sırasında şahit olduğu bir manzarayı kendisine anlattığını, aynı kısımda yine kendisine ve anlattıklarına güvendiği birinin Celâleddin Hârizmşah’ın (1220-1231) ordusunda yağmur yağdırmak için bu taş ile yapılan bir ritüeli anlattığını⁴³ aktarır. Billur kısmında Gazneli bir adamın sıhhatinden şüphe edilmeyen bir nakille kendisine bilgi naklettiğini,⁴⁴ elmas kısmında Mağrib ve Maşrik’ta cevhercilerin güvenilir olanlarının kendisine elmadan bir parçayı ağızlarına koyduklarına dair haber verdiklerini⁴⁵ anlatmaktadır. Gördüğümüz gibi bilgi aldığı kişilerin güvenilir olmasına dikkat etmiştir. Bu hassasiyetini panzehir taşının kullanılarak yağmurun yağdırılması bahsinde bu tür rivayetlerin çok olduğunu ancak sıhhatlerine duyduğu şüphe yüzünden kullanılmaktan

³⁷ Ebü'l-Abbâs (Ebü'l-Fazl) Şihâbüddîn (Sabâhuddîn/Şerefüddîn) Ahmed b. Yûsuf b. Ahmed el-Kaysî el-Kafsî et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr fi cevâhiri'l-aĥcâr*, thk. Mahmûd Besyuni Hafaci, - Muhammed Yusuf Hasan ([Kahire]: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1977), 38-39.

³⁸ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 73, 82, 140 vd.

³⁹ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 39.

⁴⁰ Hafaci, - Hasan, “Mukaddime”, 18.

⁴¹ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 69.

⁴² et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 73.

⁴³ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 133-135.

⁴⁴ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 202.

⁴⁵ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 108.

imtina ettiğini ve en güvenilir olanının kendi naklettiği rivayet olduğunu belirtmesi⁴⁶ ile de destekleyebiliriz.

Müellif eserini te'lif ederken bu ilimde kitap yazan ve teorik bilgi sahibi olanların yanında, bizzat bu işin ticareti ile uğraşanlar, değerli taşları elde etmek için Çin ve Hindistan gibi ülkelere sık sık gidenler, bu ilimde hüner sahipleri, madenlerde çalışanlar ve bu işlerin yürütülmesi için devlet tarafından görevlendirilenlerden de faydalanmış yani pratik olarak bu ilmin içerisinde olanların verdiği bilgilere kıymet vermiştir. Örneğin zümrüt bahsinde şöyle anlatır: “Bana Mısır’da Sultan’ın zümrüt madenindeki temsilcisi Kadı Hâsib Muînuddin b. Müyesser şöyle haber verdi ki ‘ben zümrüt madenini Şah Vadisi diye bilinen bir yerde buldum.” Yakutspinel taşını açıklarken “bana bazı cevherciler bu taşın beş çeşidinin olduğunu söylediler”⁴⁷ diyerek, elmas kısmında ise “değerli taşları elde etmek için devamlı olarak Çin’e ve Hindistan’a giden İranlı tüccarlar bana haber verdiler ki elmasın çok parlak ışık saçan bir çeşidi vardır”⁴⁸ diyerek bu hususa işaret etmektedir. Yine bu kısımda “Mağrib ve Maşrıklı cevhercilerin kendisine ulaştırdığı bilgiden”⁴⁹ bahsederek, kedi gözü taşında “Gazneli bir adamın kendisine İran’da 700 dinara bu taşın satıldığını haber verdiğini”⁵⁰ söyleyerek, panzehir taşında “bana madenci haber verdi”⁵¹ diyerek, yine aynı kısımda kendisi ile bazı cevherciler arasında bu taşın sert cisimleri yıpratıldığına dair bir konuşmanın geçtiğini belirterek,⁵² bunu açıkça göstermektedir.

Ezhârü'l-efkâr’daki -ikinci grup olarak belirttiğimiz,- konu hakkında bilgi içeren, daha önce yazılmış eserlerden nakledilen bilgiler ise genellikle Aristoteles’e, Pliny’e,⁵³ Câlînûs’a,⁵⁴ Dioskorides’e,⁵⁵ Theophrastus’a,⁵⁶ Libanius’a (ö. 393), İsa b. Suhârbaht’a (ö. 225/840),⁵⁷ Yûhannâ b. Mâseveyh’e (ö. 243/857),⁵⁸ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî’ye (ö. 252/866 [?]),⁵⁹ Ebû Bekir er-Râzî’ye, Mes’ûdî’ye (ö. 345/956) Ebu’l-Hasan Ahmed b. Muhammed et-Taberî’ye (ö. 360/970 civarı),⁶⁰ Ahmed (b. İbrâhîm) b. Ebî Hâlid’e (İbnü’l-Cezzâr ö. 369/979),⁶¹ İsa b. Yahyâ el-Mesîhî el-Cürcânî (ö. 401/1010-11 [?]),⁶² ve İsmâil b. Cemî’ (ö. 594/1198)⁶³ gibi bilginlere dayandırılmaktadır.⁶⁴ Bu türden aktardığı rivayetlere ileride örnekler verilecektir.

⁴⁶ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 138.

⁴⁷ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 97.

⁴⁸ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 106.

⁴⁹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 106.

⁵⁰ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 115.

⁵¹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 118.

⁵² et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 125.

⁵³ MS 23-79 yılları arasında yaşamış olan Romalı bilgin. *Naturalis Historia* (Doğa Tarihi) adlı eserinin 37. Kitabı değerli taşlara ve metallere ilişkindir. Bk. Demir - Kılıç, “Cevahirnameler”, 7-8.

⁵⁴ Miladi 108 ya da 130’da yaşamış İslam tıbbını etkileyen ünlü Yunan tabip ve filozofu. Bk. Ebü’l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü’l-enbâ’ fî tabakâti’l-etibbâ*, thk. Nizar Rıza (Beyrut : Daru Mektebeti’l-Hayat, t.y.), 109-114; İlhan Kutluer, “Câlînûs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1993, 7/32.

⁵⁵ Hipokrat’ın birçok kitabını tercüme etmiş olan Yunanlı doktor. Aynizerbâldır. (Anavarza). Bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân İbn Cülcül, *Tabakâti’l-etibbâ’ ve’l-hükemâ*, thk. Seyyid Fuad (Beyrut : Müessesetü’r-Risâle, 1985), 21.

⁵⁶ Aristo’nun akrabası ve kendisinden sonra eğitimlerini devam ettirmek için vasiyet ettiği kişilerdendir. *Kitâbü’n-nefs, Kitâbu’l-his evi’l-mahsûs, Kitâbu’l-edille* gibi eserleri vardır. Bk. İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü’l-enbâ’*, 106.

⁵⁷ Cünci’den önce bir doktor olan bu alimin farmakoloji konusunda önemli kitapları vardır. Bk. İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü’l-enbâ’*, 278. Buhtîşû’nun farmakoloji kitabına şerh yazdığı ve Câlînûs’tan tercüme yapıldığına dair anekdotlar da bulunur.

⁵⁸ Ebû Zekeriyâ Yûhannâ (Yahyâ) b. Mâseveyh. Abbâsîler döneminin meşhur Süryânî hekim. Bk. M. Cüneyt Kaya, “Yûhannâ b. Mâseveyh” (İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 43/582.

⁵⁹ Küfe’de doğmuş ve hayatının büyük kısmını Bağdat’ta geçirmiş olan ünlü Müslüman filozof. Matematik, fizik, astronomi, coğrafya, tıp ve müzik konularında uzmandır. Değerli taşlar konusunda olduğu anlaşılan *Risâle fî envâil-cevâhiri ve’l-eshbâh* ve “*Risâle fî na’îl-hicâre ve’l-cevâhiri ve meadinihâ ve ceyyidihâ ve redihâ ve esmânihâ*” adında iki risalesi bulunmaktadır. Bk. İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü’l-enbâ’*, 292.

⁶⁰ Büveyhî Emiri Rüknu’l-Devle’nin (943-976) de doktorluğunu yapmış olan, tıp konusunda gayet hüner sahibi bir alim Bk. İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü’l-enbâ’*, 427.

⁶¹ Ebû Ca’fer Ahmed b. İbrâhîm b. Ebî Hâlid el-Cezzâr el-Kayrevânî (ö. 369/979). Hekim, eczacı ve tarihçi. Bk. Hasan Doğruyol, “İbnü’l-Cezzâr, Ebû Ca’fer”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2000, 21/1-3.

⁶² Cürcan’da doğmuş ve Bağdat’ta yetişmiş Hristiyan doktor. İbn-i Sînâ, Bîrûnî, İbnü’l-Hammâr gibi alimlerle birlikte büyük itibar görmüştür. Veba, rüya tabiri, yaratılışın hikmetleri, çiçek hastalığı konularında kitapları vardır. Bk: İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü’l-enbâ’*, 436-437; Ömer Mahir Alper, “Ebû Sehl Mesîhî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, ts.), 29/29/313-314.

Müellif kitabın mukaddime kısmında bir taşı ele alırken onun isminin kökenini açıkladığını ve nasıl okunduğunu, ne anlama geldiğini anlatmayı kitapta uyguladığı metodun bir parçası saymaktadır ve yeri geldiğinde yanlış kullanımları da düzeltmeye çalışmaktadır. Örneğin zümrütün kelime anlamını verirken (İshâk b. İbrâhîm) el-Fârâbî'nin (ö. 350/961 [?]) (Dîvânü'l-edebe adlı eserinde) zebercedi zümrüt kelimesinin arapçalaşmış şekli olarak açıkladığını söyler. Devamında bunun yanlış olduğunu, zira zebercedin zümrütten ayrı bir taş, dolayısıyla ayrı bir isim olduğunu belirtir.⁶⁵ Taş isimlerinin nasıl telaffuz edildiği konusunda gösterdiği hassasiyet büyük ihtimalle bunların çoğunlukla Farsça ve Hintçe kökenli olup Arapçalaşmalarından dolayıdır. Örneğin zümrüt kısmında, kelimenin nasıl okunduğunu harflerin hareketlerini belirterek bildirmektedir, zirkon kısmında bu taşın bir çeşidine neden "mâzenbî" isminin verildiğini 'taşlar konusunda ilim sahibi üstaplara (meşâyihu'l-cevheriyyîn)' sorduğunu,⁶⁶ panzehir taşı kısmında, bu taşın isminin Farsça olduğunu ve Arapça tercümesinin "zehri temizleyen" anlamına geldiğini, Arapçalaştığı zaman kelime içerisindeki kef (ك) harfinin düştüğünü belirtmektedir.⁶⁷ Yine kedi gözü taşından bahsederken bu taşın neden bu ismin verildiğini taşın özelliklerinden hareketle açıklamaktadır. Buna göre içerisinde mavi bir nokta olduğunu, hareketli ışığa bakan kedi gözüne benzediğini ve taşın içindeki bu noktanın taşın hareketinin aksi yönünde hareket ettiğini ve taş parçalanınca her parçada bunun görüldüğünü, bu yüzden bu isimle anıldığını anlatmaktadır.⁶⁸

Ezhârü'l-efkâr'da bulunan bilgilerin bir kısmı ise müellifin konu hakkında bizzat deney ve gözlemlerine dayanarak aktardıklarıdır. O böyle bir durumda genellikle ilgili konu hakkında mevcut bütün görüş ve rivayetleri aktardıktan sonra kendine göre en doğru olanı ya da bizzat tecrübe ederek, deneyerek yanlışlığını ispatladığı şeyleri belirtmektedir. Kendi gözlem ve tecrübelerini aktarması onun ilmi anlayışının en önemli özelliğidir. Bunun bir yönünü ise bu çerçevede aynı yöntemle yaptığı tashihler oluşturur. Yani o kendi dönemine kadar gelmiş ve çoğunlukla büyü ve mitolojik öğelerle karışık bilgilerin doğruluğunu sınamaya çalışmıştır. Birinci grupta aktardığı malumata değinecek olursak; örneğin: zümrütü karaciğer ve mide üzerinde tutmanın dizanteri hastalığına iyi geldiğini, bunu Mağrib'de bizzat kendinin gözlemlediğini ve Doğu'daki doktorlara öğrettiğini⁶⁹ aktarır. Yine buna benzer bir örnekte İskenderiye körfezinde yapılan kazılarda çıkarılan ve üzerinde mor renkli pullar olan bir zümrütü bizzat gördüğünü belirtmiş ve bu taşın özelliklerini anlatmıştır.⁷⁰ Panzehir taşı kısmında ise Musul ve Cezîre-i İbn Ömer⁷¹ arasında bir yerde ve Ermenistan sınırında bu taşın ait madeni bizzat gördüğünü⁷² ve bu taşın moraran bir uzva konulduğu zaman bir gecede moraran yerin eski haline döndüğünü ve bunu çok defalar deneyip tecrübe ettiğini⁷³ belirtir. Yine bizzat tecrübe ettiği bir sonuç ise panzehir taşı ile ilgilidir. Ona göre sert davranışlı insanların bu taşı yemesi ya da yanında taşıması durumunda eski haşinliği gidecektir.⁷⁴ Yine benzer olarak bazehr taşının midesinde olduğu yaban keçisinin etinden yediğini ancak bunun kendisinde herhangi bir etki bırakmadığını ve dolayısıyla onun zehirli ya da insanda olumsuz etki bırakan bir et olmadığını⁷⁵ vurgular. Aynı taşın bahsederken bu taşı yiyen yılanın öldüğünü ve kendisinin bu taşları yılanlara yutturarak gerçekliklerini bizzat

⁶³ Şemsü'r-Riâse Ebu'l-aşâir Hibetullah b. Zeyn b. Hasan b. Efraim b. Ya'küb b. İsmail b. Cemî' el-İsrâilî: Fustat'da doğmuş, Ebû Nasr Adnân b. Ayn'dan (el-Aynizerbî ö. 548/1153) tıp konusunda ders almış ve onun yanında yetişmiştir. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin doktorluğunu yapmış ve nezdinde büyük itibar görmüştür. Bk. İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, 576.

⁶⁴ Gördüğümüz gibi kendinden önceki Yunan ve İslam dünyasında yazılmış olan eserleri ve malumatı kullanmaktadır. Böylece Pliny ve Aristo dışında Yunan kaynaklarına dayanmadığı iddiasının yanlışlığı ortaya çıkmaktadır. Bu iddia için bk. Max Meyerhof, "Science and Medicine", *The Legacy of Islam.*, ed. Sir Thomas Arnold - Alfred Guillaume, ; (Oxford : The Clarendon Press, 1931), 341.

⁶⁵ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 78.

⁶⁶ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 98.

⁶⁷ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 125.

⁶⁸ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 112.

⁶⁹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 86.

⁷⁰ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 93.

⁷¹ Musul'a kuzey istikametinde üç günlük mesafede surlarla çevrili bir şehirdir. Bk. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: Dâru Sadır, 1995), 2/138.

⁷² et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 117.

⁷³ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 118.

⁷⁴ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 124.

⁷⁵ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 130.

gözlemlediğini⁷⁶ de söyler. Aynı kısımda bu taşın kendisinde olduğunu, onu içerisinde altın bulunan bir keseye koyduğunu ve uzun bir sefere çıktığını ve bu taşın kesenin içinde uzun süre kaldığını, bu süre sonunda taşın bütün özelliklerinin değiştiğini ve ağırlığının da azaldığını belirtir. Daha sonra aynı taşın ipeğe sarıp uzun süre bekledikten sonra eski özelliklerinin ona yeniden döndüğünü ifade eder. Böylece bazı cevhercilerden de duyduğu bu taşın sert şeylerden aşındığına dair bilgileri bizzat tecrübe ile anladığını belirtmektedir.⁷⁷ Müellifin deneyimlediği durumlardan biri de mercan ile ilgilidir. Buna göre mercandan kaşı olan bir yüzüğe istenilen şeyler yazılması için öncelikle onun mumla kaplanması gerekir. Ardından iğne ile bu mum üzerine yazılar yazılır ve sirkenin içine atılır. Bir ya da iki gün orada kalıp çıkarıldığında ise yazılar mercanın üzerine işlenmiş olur. Müellif bunu birçok kez uyguladığını da belirtmektedir.⁷⁸ Bu kısımda belirteceğimiz son örnek ise zümrüt hakkında müellifin kitaplarda okuduğu bilgileri teyid etmek istemesidir. Bunu şu şekilde ifade eder:

“Ben zümrütün bu özelliğini (yılan hakiki zümrüte baktığı zaman ona dikkat kesilir ve gözleri kör olur) eski kitaplarda okumuştum. Bunu kendim tecrübe etmek istedim ve doğru olduğunu gördüm. Bende hakiki bir zümrüt vardı ve bununla bu denemeyi yapmak istedim ve bir yılan avlaması için yılan oynatıcısı ile anlaştım. Yılanı bir kabın içerisine koydum. Zümrütü bir okun üzerine yapıştırdım ve yılanın gözlerine doğru tuttum. Yılan önce saldırıyor ve bulunduğu kaptan dışarı çıkmaya çalışıyordu. Sonra hafif bir ses duydum. Bu ses tırnağın üzerinde bitlerin kırılması sesine benziyordu. Sonra yılanın gözlerini açık seçik bir şekilde gördüm. Daha sonra bulunduğu kabın içerisinde kıvrıldı, hareketleri durmuştu.”⁷⁹

Tifâşî yanlış anlaşılabilir bilgileri düzeltme ya da rivayetleri te’lif etme babında ise elmas kısmında kimi açıklamalarda bulunur. Buna göre o, elmasın diğer bütün taşlardan daha sert ve bu taşları parçalayıcı özelliği olduğunu belirtir. Bu özelliğinden dolayı mesanedeki taşları kırmak için kullanıldığını anlatır. Ancak onun küçük bir parçasını bile yutan insanın bağırsaklarının yırtılacağından ve ağzına alan insanın dişlerinin kırılacağından bahseder. Bunun yanında güvenilir cevhercilerin ondan küçük bir parçayı ağızlarına aldıklarını ve bunun onlara zarar vermediğini söyler ve görünürde bu iki rivayetin çelişmesini şöyle açıklar:

“Bana göre bu rivayetlerin ikisi de doğrudur, çünkü elmas yılanların çok olduğu bir vadide bulunur ve bu yılanların salyaları elmasların üzerine yapışır ve orada donar. Eğer elmasın üzerinde bu kalıntılar olursa bunu ağzına alan insan hemen ölür, eğer böyle bir şey yoksa ona bir zarar vermez ve bu durum yanlış şekilde onun kendi özelliği sayılmıştır.”⁸⁰

Böylece o yanlış anlaşılabilir ya da birbiri ile çelişen rivayetlere açıklamalar getirmekte ve bazı rivayetlerin doğruluğunu yaptığı gözlemlerle tespit etmektedir. Yeri geldiğinde bir konu hakkında kitaplarda herhangi bir bilgi bulamadığını⁸¹ dolayısıyla ilgili konuyu ilk defa sistematik olarak yazanın kendisi olduğunu zımnen ifade etmekte ve yine yeri geldiğinde (zirkon taşını anlatırken) “ben bu taşın diğer çeşitleri hakkında herhangi bir özellik bilmiyorum”⁸² diyerek gerektiğinde bilmediği şeyi ifade etmekten çekinmemektedir.

Tifâşî’nin bu eserini incelediğimizde yazıldığı yıllarda taşlar konusunda canlı bir ticaretin mevcudiyetini, yönetici ve sultanların bu taşlara sahip olma hususunda istekli olduğunu anlıyoruz. Ayrıca bu taşların kullanıma uygun olanlarından ev eşyaları yapıldığı ve toplumun üst seviyesinde bulunan kişiler tarafından kullanıldığını, yüksek fiyatlara alıcı bulduklarını ve bu taşların sahtelerinin yapıldığını görmekteyiz. Nitekim bu eserin birçok yerinde gerçek bir kıymetli taşın sahtesinden nasıl ayırt edildiğini ve bu konu etrafında gerçekleşen olayları görebilmekteyiz. Örneğin kırmızı yakutun ateşte kızılığının artarak daha güzel bir hale geldiğini, eğer ateşe tutulduğunda kırmızılığı ve güzelliği gidiyorsa bunun hakiki değil sahte bir yakut olduğunun anlaşılacağını söylemektedir. Bu bağlamda kendisinin Kahire

⁷⁶ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 140.

⁷⁷ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 124-125.

⁷⁸ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 182.

⁷⁹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 85.

⁸⁰ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 109.

⁸¹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 113.

⁸² et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 99.

çarşısında beyaz olduğu halde mavi ve sarı hale getirilip satılan yakutlar gördüğünü ve bunların sahte olduğunu ifade etmektedir.⁸³ Panzehir taşından bahsederken ise onun sahtesinin çokça yapıldığını ve gerçeğinden ancak bu işte tecrübe sahibi olanlar tarafından anlaşılabileceğini vurgular. Ayrıca bu taş benzeyen küçük taşların bir araya getirilerek sahtesinin yapıldığını, ve renginin noktasız saf haki bir renkte olduğunu, gerçeğinin ise sarı veya sarıya çalan bir haki renkte olduğunu, üzerinde benekler gibi noktaların bulunduğunu, sahtesinde bulunan katmanlara göre daha ince katmanlara sahip olduğu, daha hafif ve kırılğan olduğu ve ufalanmış parçalarının süt gibi beyaz olduğundan bahsetmektedir.⁸⁴ Yine aynı kısımda İskenderiye şehrinde Endülüslü bir cevhercinin dükkanında iken pazara Arap olmayan birinin elindeki on adet taşla birlikte geldiğini ve dükkan sahibinin iki taş hariç hepsinin sahte olduğunu anlaması ve sadece bu iki taşı almak istemesi üzerine satıcının bunu reddetmesi...⁸⁵ olayını nakletmesi bu cümledendir. Lapis lazuli bahsinde bu taşın ateş ile gerçeği sahtesinden ayırt edilmedikçe tecrübe sahibi cevherciler tarafından satın alınmadığını aktarması,⁸⁶ yeşim taşından bahsederken sahtesinin Çin'de yapıldığından ve gerçeğinin hiçbir özelliğini taşımadığından, bundan mutfak eşyalarının yapıldığından ve kendisinin de yeşim taşı elde etmek konusunda çok istekli olan bazı yöneticilere bu taştan yapılmış bir takım eşyalar hediye ettiğini ve onların bunu gerçeğinden ayırt edemediklerini daha sonra onlara bunu açıklayıp başka ve özel şekillerde yeni eşyalar yapıp bu yöneticilere hediye ettiğini anlatması⁸⁷ benzer örnekler arasındadır. Kahire çarşısında satılan panzehir taşı yılanlara yutturduğunu ancak ölmediklerini ve akrep sokmasında da fayda vermediğini, dolayısıyla bunların sahte olduğunun anlaşıldığını ve bazen bu taşların arasında hakiki taşın da olduğunu ancak insanların artık bunu ayırt etmekten vazgeçtikleri için onun da sahte olanın fiyatı üzerinden satıldığını belirtmesi⁸⁸ yukarıda işaret edilen yoğun rağbete ve bunun sonucunda oluşan suistimal durumlarına işaret etmektedir.

Taşlar ile yapılan sahtecilikle birebir ilgili olmasa da bugün hayatımızda önemli bir yeri olan “sakalı-şerif” anlayışı ile ilgili olarak şöyle bir bilgiye bu eserde rastlıyoruz: Müellif yeşim taşından bahsederken bu taşla sürülen insan saçı ya da kılının yanmadığını belirtir ve bunun bu taşı sahtesinden ayırt etmek için belirleyici bir özellik olduğunu söyler. Ancak bazı İranlılar'ın bu taşla sürerek saç tellerini ateşe tuttuklarını ve yanmadığını halktan bazılarına gösterdiklerini ve bunun Rasulullah'ın (s.a.v.) saçı ya da sakalı olduğunu iddia ederek saf zihinli halkı kandırdıklarını belirtmektedir.⁸⁹

Taşlarda mevcut olan ya da olduğuna inanılan birtakım özellikler, onlarda olduğuna inanılan tedavi edici hususiyetler⁹⁰ insanları bunları elde etme konusunda istekli kılıyordu ki bunların başında yöneticiler geliyordu. Onlar hazinelerini ve saraylarını bu taşlardan yapılmış mamullerle süslemek istemekteydiler. *Ezhârü'l-efkâr*'ı incelediğimizde bu konuya dair örnekleri rahatlıkla görebiliriz. Örneğin zümrüt bahsinde hekimlerin sultanlara, doğan çocuklarına bu taşı takmaları halinde onları sara hastalığından koruyacağını söylediklerini,⁹¹ Muvahhidler Devleti hükümdarı Ya'küb b. Yûsuf b. Abdilmü'min'in (580-596/1184-1199) huzuruna bir sepet dolusu değerli taşın getirildiğini ve bu taşların her birinin gerçeklikleri ve faydaları konusunda alanında uzman kişiler tarafından denendiğini, böylece sahtesinin hakikisinden ayırt edilip ihtiyaca göre ülkenin çeşitli bölgelerine gönderildiğini belirttiği ifadeler⁹² bu cümledendir. Turkuaz bahsinde Mağribli Berberî sultanlarının bu taşı elde etme konusunda hırslı olduklarını, bu yüzden fiyatının çok yükseldiğini hatta bu taşın küçük bir parçasının on Mağrib dinarına kadar çıktığını ve bunu elde eden yöneticilerin silahlarını bu taş ile süslediklerini aktarmaktadır. Burada İbnü'l-Cezzâr'ın bu taşın bu kadar değerlenmesinin sebebi olarak onun kimyevi deneylerde kullanılmasını belirttiğinden bahseder ve bunun doğru olmadığını, esas sebebin bu taşı üzerinde taşıyanın savaşlarda asla

⁸³ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 82.

⁸⁴ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 123.

⁸⁵ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 139.

⁸⁶ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 175.

⁸⁷ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 195.

⁸⁸ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 140.

⁸⁹ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 195-196.

⁹⁰ Bunları çalışmamızın ilerleyen kısmında geniş olarak belirteceğiz.

⁹¹ et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 85.

⁹² et-Tîfâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 123.

yenilmeyeceğine inanılması olduğunu söylemektedir.⁹³ Yine bu cümleden, gayri müslim bir tüccarın Mağrib sultanlarından birine, billurdan, içinde dört kişinin oturabileceği iki parçadan oluşan bir çadır hediye ettiğini,⁹⁴ Gurlu hükümdarı Şihâbüddin Gûrî'ye (1202-1206) çok yakın olan birisinin anlattığına göre onun sarayında dört tane büyük su deposu bulunduğunu ve bunlara billurdan merdivenlerle çıkıldığını,⁹⁵ panzehir taşında bu taşın yılan yiyen bir tür yaban keçisinin safra kesesinde oluştuğunu ve kıymetinden dolayı hem Mağrib hem de Maşrik sultanlarının avcılara bu hayvanı avladıklarında derhal kendilerine getirmelerini söylediklerini gördüğünü ifade eder. Bu yüzden bu taşın elde edilince hemen hazinedeki yerini aldığını aktarmakta⁹⁶ ve Seyfeddin b. Kılıç'ın kendisine bu cinsten fındık büyüklüğünde bir taş gösterdiğini aktarmaktadır. Bunun da ona el-Melikü'l-Eşref Mûsâ b. el-Melikü'l-Âdil (ö. 635/1237) tarafından hediye edildiğini ve bu türden bir taşın sadece iki kişide daha olduğunu, birinin, el-Melikü'l-Eşref, diğersinin ise Halife Müstaîn-Billâh (862-866) olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷ Yine bu bağlamda İfrıkayye bölgesi krallarının sahip olduğu mercandan bir mürekkep hokkasından bahsetmekte,⁹⁸ tarih kitaplarından okuduğu rivayete dayanarak Hişâm b. Abdülmelik'in (724-743), Hâlid b. Abdullâh el-Kasrî'nin (ö. 126/743) elinde bulunan ve değeri altı bin dinar olan kırmızı yakutu elde etmek için onu zorladığını,⁹⁹ yine bu cümleden Sultan'ın (el-Melikü'l-Kâmil Muhammed b. Seyfeddin) zümrüt madenlerindeki baş müfettişinden bu madende kazı sırasında parçalara ayrılan bir zümrüt parçası bulduklarını ve hemen Sultan'ın hazinesine konulduğunu aktarmaktadır. Yine aynı kişinin - Mısır'da bir şehir olan- Kavs'ta Buharalı birinden işlenmemiş bir zümrütü otuz dört dirheme aldığını ve bu zümrütün cila ve yontulma gibi işlemlerden sonra on iki miskal (ortalama 56,6 gr.) geldiğini, onu Sultan Melik'ül-Kamil'e getirdiği zaman Sultan'ın ona ödediği paranın otuz bin dirhem olduğunu söylediğine yer vermektedir.¹⁰⁰ Ayrıca kedi gözü bahsinde Hindistan'a değerli taşları elde etmek için giden bir cevherciden bu taşın orada çok pahalı olduğunu ve fiyat konusunda bu taşa denk başka bir taşın bulunmadığını aktarmakta, bunun sebebinin ise onların bizzat tecrübe ederek bu taşın fayda ve özelliklerini bilmeleri olduğunu belirtmektedir.¹⁰¹ Billur taşını anlatırken ise bu taşa ait Mağrib'de yeni bir maden bulunduğunu ve Mağrib Sultanı'nın tabanı ve duvarları billurdan bir meclis döşettiğini anlatmaktadır.¹⁰²

2.2.1.2. Taşların Oluşumuna Dair Sunduğu Bilgiler

Tifâşî'nin madenlerin oluşumu ve jeolojik yapıları hakkında verdiği bilgileri tam manasıyla değerlendirebilmek için elbette bir jeolog olmak gerekir. Nitekim bizim faydalandığımız nüsha Mısırlı iki jeolog tarafından tahkik edilmiştir ve biz burada bu değerli çalışmadan müktebes birkaç husus belirttikten sonra konunun bu tarafa bakan yönünü eserin girişinde ve sonunda muhakkikler tarafından verilen bilgilere havale ediyoruz. Şöyleki: Tifâşî'nin bu alanda ilk olarak kullandığı birtakım terimler bugün modern jeolojinin kullandıklarıyla aynıdır. Bunlar şöyledir: التشعير : yarılma, parçalanma (cleavage); الاخك : maden damarı (streak); الانحكاك : ufalanmak, (powder); المخدش : sertlik (hardness); الشعاع : dağılma (dispersion); الشفوف : şeffaflık (transparency) ; الدرحة : yuvarlaklık (sphericity); السوس : hava kabarcığı (air bubbles), معدن : maden (mine), الطرائق : yansıtma (twins).¹⁰³

Müellif madenlerin oluşumu hakkında genellikle Aristo ve Pliny'den nakiller yapmaktadır. Onların bu madenlerin oluşumu hakkındaki görüşleri, genellikle sıcaklık ve soğukluğun taşları etkilemesi ve bünyelerinde bulunan rutubet ya da kuruluğun mevcut şartlarda artması ya da eksilmesinden dolayı

⁹³ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 144.

⁹⁴ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 201.

⁹⁵ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 202.

⁹⁶ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 129.

⁹⁷ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 121.

⁹⁸ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 181.

⁹⁹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 77.

¹⁰⁰ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 88-89.

¹⁰¹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 114.

¹⁰² et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 201.

¹⁰³ Hafaci, - Hasan, "Mukaddime", 26.

oluştukları şeklindedir. Birçok taşın oluşum süreci eğer şartlar tam ve uygun olarak gerçekleşirse en kıymetli taşla dönüşmekle sonuçlanır. Başka bir deyişle normal şartlarda sürecin nihayete erdiği ideal nokta en değerli olandır. Örneğin akik taşı yakut olacakken rutubetinin çok oluşundan dolayı akik olarak kalmıştır.¹⁰⁴ Süleyman taşı, yakutspinel ve zirkon da böyledir. Hepsi yakuta nispet edilirler, yani yakutun eksik halleridirler. Yakut da altına nispet edilir.¹⁰⁵ Özleri bir olduğundan dolayı yakut zümrüte, zümrüt de yakuta dönüşebilir, yani şartlar tam olsa idi dönüşebileceği madene, daha sonra bu şartlar onun üzerine uygulanırsa dönüşebilir çünkü asılları birdir, görüşünü Pliny'den naklen anlatmaktadır.¹⁰⁶ Bu da simyanın temel düşüncesini özetler. Elbette bu kabulün eserin yazıldığı dönem için bile tartışmalı olduğunu belirtmek gerekir.¹⁰⁷

Tifâşî panzehir taşını anlatırken bu taşın oluşumu hakkında ilginç bilgiler aktarır. Buna göre bu taş İran ve Çin sınırında bulunur ve oluşumu şöyledir: Bu bölgede zehirli ve öldürücü yılanları yiyen bir dağ keçisi türü yaşamaktadır ve yediği bu yılanların zehri vücuduna yayılınca, küçük bir göle sadece gözleri açıkta kalacak şekilde girer. Bu sırada onun vücudundan bir buhar yükselir ve gözlerinden çıkar. Bu buhar hava ile temas edince katlaşır ve panzehir taşı oluşur. Müellif bu malumatı, naklettiği bilgilerin doğruluğundan şüphe etmediği Seyfeddin Kılıç'ın da Halep ve Anadolu arasında bir yerde, bizzat görüp anlattığı buna benzer bir olayla desteklemektedir. O bir av sırasında bu hayvanların suya girdiklerini görmüş ve onlardan avladıklarının gözlerinin altında muma benzer bir sıvının olduğunu kendisine aktarmıştır.¹⁰⁸ Yine aynı şekilde mercanların oluşumunu açıklarken sudaki sıcak ve soğukluğun karşılıklı etkileşimi sonucu oluştuklarını söylemektedir.¹⁰⁹

Ezhârü'l-efkâr'ı incelediğimizde birçok taşın aynı sınıftan kabul edildiği ve oluşumlarının birbirine benzer şekilde açıklandığı görülecektir. Bu da birçok yerde aynı bilgilerin tekrarına sebep olmaktadır ki müellif bundan kaçınmakta ve yeri geldiğinde daha önce şu kısımda bunu açıkladık diyerek eserini kısa tutmaya çalışmaktadır.¹¹⁰ Bundan hareketle onun kullanımı daha kolay ve pratik bir eser yazma çabasında olduğunu söyleyebiliriz.

2.2.1.3. Taşların Çıkarıldığı Bölgelere Dair Verdiği Bilgiler

Müellif eserinde her taş için o taşın çıktığı, bazen ülkeyi, bazen şehri, bazen bulunduğu bölgenin coğrafi özelliklerini, bazen de çıkarıldığı madeni ve madenden ne şekilde çıktığını anlatmaktadır. Kimi zaman bu bölgelerin ayrıntılı tasvirini yapmakta kimi zaman da taşın çıkarılması ya da elde edilmesi konusunda insanların neler yaptıklarını bazen rivayetlere bazen de kendi gözlemlerine dayanarak ifade etmektedir. Örneğin yakut kısmında bu taşın elde edildiği yeri şöyle tasvir eder:

“Yakut, Serendip adasının arka kısmına düşen Sahrân ismiyle anılan bir bölgeden çıkarılır. Burada Cebel-i Râhûn adında yüksek bir dağ vardır. Bu dağda rüzgarlar ve sel olayları çok olur. Sel suları yakut parçacıklarını aşağılara doğru taşır ve insanlar bunları toplarlar. Güneş bu dağa vurduğu zaman, dağın üzerinde bulunan yakut parçaları ışıldar. Bu yüzden bu dağa Berk'ur-Râhûn denilir. Hz. Âdem'in Cennet'ten dünyaya indirildiği yer de bu dağdır.¹¹¹

Yine aynı yeri anlatırken bu bölgenin insanların yakutu elde etmek için dağda bulunan kartalları nasıl kullandıklarını şöyle anlatmaktadır:

“Serendip adasına giden tüccarlar bana şöyle anlattılar: Bazı seneler bu dağda mutad olan rüzgarlar ve sel olmayınca, bölge halkı bir hile ile yakut elde ederler. Bu dağ çok yüksek ve sarpıtır, oraya tırmanmak çok zor ve zirvesine ulaşmak imkansızdır. Bu dağın yüksek kesimlerinde kartallar çoktur

¹⁰⁴ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 95.

¹⁰⁵ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 96.

¹⁰⁶ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 80.

¹⁰⁷ Tifâşî'nin de ders aldığı Abdüllatif el-Bağdâdî'nin bu konudaki, simyanın temel bakış açısını reddeden görüşleri için bkz. Seyfullah Sevim, “İslam Dünyasında Kimya (Simya) Biliminin Gelişimi ve Bağdâdî'nin Görüşleri”, *Abdüllatif Bağdâdî Kongresi Tebliğleri*, 14 Mart 1992, ed. Ahmet Hulusi Köker (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1993).

¹⁰⁸ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 121.

¹⁰⁹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 178.

¹¹⁰ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 148, 148, 192.

¹¹¹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 63.

ve insanlardan uzak bir bölge olduğu için buralara yuva yaparlar. Bu malum senelerde insanlar bir hayvanı keserler, derisini yüzerler ve büyük parçalara ayırıp yanından uzaklaşırlar. Kartallar bu et parçalarını alıp yükselirler ve yuvalarına götürürler. Bu sırada taşlar bu et parçalarına yapışırlar, sonra başka kartallar gelirler, bu eti kapar ve havalanırlar. Yakutlar ağırlıklarından dolayı düşerler ve bunu gözleyen insanlar da onları toplarlar. Denilir ki bu dağın eteğinde büyük çukurlar, yüksek ağaçlar, birbirlerini ve insanları yiyen yılanlar vardır ki bu yüzden buraya insanların girip bu taşı elde etmesi oldukça zordur.¹¹²

Tifâşî, zümrütün çıkarıldığı madenden bahsederken onun Mısır ve Habeşistan sınırında Asvan civarında denize doğru uzayıp giden bir sıra dağda bulunduğunu ve bu maden ocağında karşılaşılan ilk şeyin siyah bir talk olduğu ile başlar. Devamında bunun ateşe bırakıldığında sarı markazit gibi görüldüğünü, kazmaya devam edildiğinde zümrütlerin bulunduğu yumuşak kırmızı bir kuma ulaşıldığını, bunların ancak yüzük taşı yapılabilecek büyüklükte olduklarını, daha büyüklerinin ise damar ve geçitlerde bulunduğunu anlatmaktadır.¹¹³ Zebercedin çıktığı madenden bahsederken bu taşın zümrüt madeninden çıkarıldığını ve kitabı te'lif ettiği 640/(1243) yılı itibariyle zümrüt madeninde artık zebercedin çıkarılmadığını, var olanın ise daha önce çıkarılmış olanlar ve İskenderiye körfezinde yapılan kazılardan elde edilenler olduğunu belirtmektedir.¹¹⁴ Yakutspinel taşını anlatırken bunun Balahşan denilen bir şehirden çıktığını, İranlılar'ın buraya Bezehşan (Bedehşan) dediklerini ve bunun Çin sınırında Türk şehirlerinden biri olduğunu ifade eder. Devamında bu madene ulaşan bir tüccarın kendisine, taşın madenden; ortasında kurutulamayan bir suyu kaplamış halde çıkarıldığını haber verdiğini anlatmaktadır.¹¹⁵ Panzehir taşında Musul ve Cezîre-i İbn Ömer arasında bir yerde bulunan bu taşın madenine bizzat gittiğini ve yine Ermenistan sınırında aynı taşın çıkarıldığını belirtmektedir.¹¹⁶ Mıknatıs bölümünde bu taşın Hicaz Denizi ve Yemen arasındaki sahilde bir dağdan ve San'a şehrinde çıkarıldığını ve Aristo'dan naklen gemilerin seyirleri esnasında bu dağa yaklaşmadıklarını, bu bölgede seyreden gemilerde demirden çivinin kullanılmadığını; aksi takdirde gemideki demir eşyaların uçuşarak dağa yapıştığını¹¹⁷ ifade etmektedir. Malahit taşında bu taşın çoğunlukla Kirman, Sicistan gibi İran beldelerinden ve Arap çölündeki Benî Süleym mağarasından çıkarıldığını,¹¹⁸ lacivert taşında bu taşın Ermenistan sınırına yakın İran'da Cistan adlı bölgede Badhâristan denen bir dağdan çıkarıldığını,¹¹⁹ mercan kısmında bu taşın çoğunun İfrıkiyye Denizi'nde "Mürsi'l-Hürz" denen bir yerde olduğunu ve buradan Doğuya, Yemen'e, Hindistan'a ve diğer bölgelere dağıtıldığını söylemekte ve nasıl çıkarıldığını şöyle anlatmaktadır:

"Mercan avında kurşunlarla ağırlaştırılmış ketenden ağ kullanırlar. Bunu mercan topluluğu üzerine bırakırlar ve etrafını çevirirler. Sonra o mercanlar yerinden ayrılana kadar çekip çıkarırlar. Mercan sudan çıktığı zaman yumuşaktır. Sonra kurur ve kırmızılaşır. Sonra küçüklük büyüklüklerine göre ayrılırlar, zımpara taşı ve su ile rengi güzelleştirilebilir".¹²⁰

Müellif, ametist taşında bu taşın çıkarıldığı yerin Mekke yakınlarında ve Medine'ye yürüme üç gün mesafede bulunan Safra adlı köyde olduğunu ifade eder.¹²¹ Yeşim taşından bahsederken onun çıkarıldığı yer olarak Kaşgar'ı işaret eder ve diğer bölgelere buradan gönderildiğini söyler. Ayrıca Kaşgar hakkında kısa bilgiler verir.¹²² Billur kısmında bu taşın Hicaz'daki Arap çölünden çıktığını ve bunun diğer bölgelerden çıkanlar içerisinde en kalitelisi olduğunu, aynı şekilde Çin'den çıkarıldığını ancak bunun birincisinden kalitesiz olduğunu belirtir. Benzer biçimde Frenklerin ülkesinden, Ermenistan bölgesinden

¹¹² et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 65.

¹¹³ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 80.

¹¹⁴ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 92.

¹¹⁵ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 96.

¹¹⁶ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 117.

¹¹⁷ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 153.

¹¹⁸ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 163.

¹¹⁹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 168.

¹²⁰ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 180.

¹²¹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 190.

¹²² et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 195.

de çıkarıldığını ve kitabın te'lif edildiği tarihlerde Mağrib'il-Aksâ'da Marakeş'e yakın bir yerde keşfedildiğini,¹²³ talkın ise Kıbrıs adasından çıkarıldığını aktarmaktadır.¹²⁴

2.2.1.4. Dönemin Sosyal Ortamına Dair İşaretler

Tifâşî'nin bu eseri değerli taşlar konusunda insanları bilgilendirmek için yazılmıştır. Ancak herhangi bir kitapta olabileceği gibi esas konu anlatılırken satır aralarında o dönemin sosyal dokusunu, yaşam tarzını, var olan meslekleri, ticari emtianın kıymetini vb. ifade eden bilgilere rastlamaktayız. Müellifin taşların çıkarıldığı madenlerin bulunduğu bölgeleri tarif ederken bu bölgeler hakkında verdiği coğrafi tanımlamaları ve bölgeler arasındaki mesafelere dair bilgileri de bu cümleden sayabiliriz. Örneğin yeşim taşının çıktığı Kaşgar şehri ile ilgili olarak: "Kaşgar, üzerinde büyük bir şehrin bulunduğu bir bölgedir. Çin ile Gazne arasında ve Gazne'den kuzey istikametinde yirmi-otuz gün yürüme mesafesinde olan, halkın Türkçe konuştuğu bir yerdir" der.¹²⁵ Yine bu cümleden Bedaşan şehrinin Çin'e komşu bir Türk beldesi olduğunu söyler.¹²⁶ Taşların değerleri konusunda belirleyici olan pazarlar olarak belirttiği Bağdat, Mısır, Kahire, İskenderiye, Yemen, Gazne gibi şehirlerden bahsetmesi bu bölgelerin eserin yazıldığı 7/13. asırda önemli ekonomik merkezler olduğunu göstermektedir. Yılan oynatıcılarından, değerli taşlar satan kişilerden ve bunlarla ilgili mesleklerde çalışanlardan, devlet nezdinde bu işlerde nâib-i sultan olarak iş gören maden müfettişinden (Emînü's-sultân), bu ilimde uzmanlaşmış "meşâyihu'l-cevheriyyîn'den", bazı taşlardan yapılan mutfak ve süs eşyalarından, taşların tedavide kullanılmasından, taşların değerinden, zeberced bahsinde Hristiyanlar ve Hintliler'in onu ta'zim ettiğinden,¹²⁷ bahsetmesi onun satır aralarında sosyal ve kültürel tarihe dair sunmuş olduğu bilgiler arasındadır. Mıknatıs bahsinde Hintliler'in ondan büyük bir parça alarak tapınak inşa ettiklerini ve ortasına büyükçe bir put koyduklarını, bu putun havada durduğunu ve onların bu puta ibadet ettiklerine,¹²⁸ kedi gözü taşından bahsederken Hindistan'daki Muabber'de¹²⁹ putlara tapar gibi bu taşta tapıldığına,¹³⁰ yer vermesi, madenlerin nasıl çıkarıldıklarına dair bilgiler yine bu cümleden addedilebilecek malumat arasındadır.

2.2.1.5. Değerli Taşların Tıbbî Kullanımları

Tifâşî'nin bu eserinde ele alınan taşların her birisinin hangi hastalıklara iyi geldiği de anlatılmıştır. Nitekim kitap -muhtemelen- bu özelliği ile Osmanlı dönemi cevahirnameler geleneğinin en önemli başvuru kaynaklarından ve yukarıda belirtildiği üzere bu alanın ilk örneğinin ana omurgasını oluşturur.¹³¹ Eserin genelinden anlaşılan, bir taşı değerli kılan en önemli özelliklerin başında tedavi edici yönleri gelir. Tedavi edicilik aynı zamanda bir taşın gerçeğini sahtesinden ayırt etmek için de ayırt edici bir husustur.¹³² Elbette eserde bulunan taşların tıbbî özellikleri ispatlanması gereken bilgilerdir, fakat asırlar boyu çeşitli medeniyetlerin tecrübelerinden süzülen malumat¹³³ olması dolayısıyla tarihsel bir veri olarak dikkate değerler. Bu malumat Eski Yunan'dan Osmanlı'ya uzanan geniş bir yekûn meydana getirmektedir. Bunlar halk hekimliği bilgisinin önemli bir parçasını oluştururlar.¹³⁴ Şüphesiz bize ulaşan malumatın değerlendirmesi konunun uzmanları tarafından yapılacaktır. Biz, bu eserde zikredilen bilgileri doğru ya da yanlış şeklinde herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan, onlara bize ulaşmış tarihi emanet olarak bakarak aktaracağız.

¹²³ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 201.

¹²⁴ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 204.

¹²⁵ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 195.

¹²⁶ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 96.

¹²⁷ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 96.

¹²⁸ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 153.

¹²⁹ Dehna çölünde bir dağdan ismini alan Hindistan'da bir bölge. Bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/153.

¹³⁰ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 115.

¹³¹ Demir - Kılıç, "Cevahirnameler", 21.

¹³² et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 140.

¹³³ Eski tıpta, binlerce yıllık bilgiler Antik dönemde toplanmış, Hipokrat ekolü ile hastaya odaklanmış, İslam Medeniyeti döneminde geliştirilerek tam bir "tedavi sanatı" haline gelmişti. Bk. Ayten Altuntaş, *Osmanlı Hekimlerinin Sağlık Kuralları*. (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2017), 20; Mahmut Tokaç, "Geleneksel tıba akademik yaklaşım: GETTAM", *SD Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi* 28 (2013), 83.

¹³⁴ Feyza Tokat, "Taş ve Cevherlerin Türkçe Tıp Yazmalarında Tedavi Amacıyla Kullanılma Şekilleri", *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks* 6 (01 Ağustos 2014), 178.

Ezhârü'l-efkâr'da taşların ilişkilendirildikleri tedaviler genellikle zehirli hayvan sokmaları, sara hastalığı, göz hastalıkları, mide ağrıları, cüzzam, zehirlenmeler gibi rahatsızlıklar ve nazar değmesi, kötü bakışların tesiri gibi durumlarla ilgilidir. Bu konuda sunulan bilgiler müellifin hem kendi tecrübeleri sonucu elde edilenler hem de ona ulaşan rivayetlerden oluşmaktadır. Rivayetleri tenkit ve doğruluklarını araştırma konusundaki metoduna ise yukarıda işaret edilmişti. Eserde tıbbî muhtevası olan rivayetler Aristo, Câlînûs, Dioskorides, İsa b. Suhârbaht, İsa b. Yahyâ el-Mesîhî, Ebû Bekir er-Râzî, Ahmed b. Muhammed et-Taberî, İbn Cezzâr, İbn Cemî' gibi alimlerden alınmıştır. Bazen de alınan bilginin kaynağı "tıp kitapları"¹³⁵ ya da "önde gelen hekimler"¹³⁶ şeklinde genel olarak belirtilmektedir.

Müellifin kitabında verdiği taşların "şifa verici" özelliklerine maddeler halinde sıralayarak bakacak olursak:

1. Aristoteles'ten naklen yakutun onu taşıyan kişiyi vebadan koruyacağını, kalbini kuvvetlendirip cesaret kazandıracağını, hafakanlardan ve vesveseden koruyacağını, ağza alındığı zaman susuzluğu gidereceğini, kanın katılaşmasını önleyeceğini, akan kanı durduracağını,¹³⁷ cevhercilikte mahir olan kişilerden naklen sarı yakutu taşıyanların ihtilam olmayacaklarını söyler.¹³⁸
2. Zümrütün taşıyan kişiyi -eğer kendisinde hastalık hasıl olmadan önce takarsa- saradan koruyacağını, bu yüzden hekimlerin krallara, çocukları doğar doğmaz bu taşı takmalarını tavsiye ettiğini ifade eder. Eğer zehir içene zehir tesir etmeden önce bu taştan belli bir miktar (dokuz küçük parça) ufalanarak içirilirse onu ölümden kurtaracağını ve zehirden dolayı saçlarının dökülüp derisinin soyulmasına engel olacağını söyler. Müellife göre zümrüt kanlı balgamın tedavisi için kullanılır. Ayrıca dizanteri hastalarında haricen mide ve karaciğer üzerine tutulduğunda onları bu hastalıktan kurtaracağını bildirmektedir. Tifâşî bunu yapanların hastalıktan kurtulduğunu bizzat kendinin Mağrib'de müşahede ettiğini, daha sonra Doğu'da bu tedavi yöntemini tanıttığını ve hastaların iyileştiğini belirtmektedir. Yine bu taşın mide üzerine dışarıdan tutulduğu zaman ağrısını keseceğini, üzerinde taşıyan kişiyi zehirli hayvanlardan koruyacağını, ezilmiş parçalarının cüzzama iyi geldiğini ve taşın bütün çeşitlerinin ayağa bağlanması durumunda doğumu hızlandırdığını nakletmektedir.¹³⁹
3. Zirkon taşının bir çeşidinin burun kanamasını önlediğini nakleder.¹⁴⁰
4. Süleyman taşından yirmi küçük taneyi yanında taşıyan kişinin kötü rüyalar görmeyeceğini ve dört küçük parçasının su toplanması hastalığına maruz kalanları iyileştireceğini söyler. Yine bu taşı anlatırken Cündişapurlu doktor İsa b. Suhârbaht'tan naklen sürme ile karıştırılıp kullanıldığı zaman gözü kuvvetlendirdiğini, gözü kaplayan perdeyi kaldırdığını ve gözün görme yetisindeki azlığı giderdiğini ifade etmektedir.¹⁴¹
5. Elmaştan bahsederken Aristoteles'ten naklen elmasın mesanede idrar yollarını tıkayan taşların kırılmasında kullanıldığını söyler. Ayrıca bu taşın haricen mide üzerine tutulduğu zaman şiddetli sancıya ve mide bozulmasına faydalı olduğunu, aynı kısımda İbnü'l-Cezzâr'ın mesanedeki taşları bu taş ile kırdığına dair tatbikine yer vermektedir.¹⁴²
6. Panzehir taşını anlatırken onun moraran, şişen ya da yaralı yere koyulunca en kısa sürede-hatta bir gecede- burayı eski haline çevirdiğini ve kendisinin bunu birçok kereler deneyip tecrübe ettiğini,¹⁴³ yine aynı taşın özelliklerinden bahsederken onun bir çeşidinin (bâzehru'l-hayvanî) akrebin ısırıldığı yere konulursa zehrini işlevsiz hale getireceğini söyler. Yine aynı taşın sert insanlara yedirilince ya da bedenlerine değdirilmiş şekilde tutulunca onların haşinliklerini

¹³⁵ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 122.

¹³⁶ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 128.

¹³⁷ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 73.

¹³⁸ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 74.

¹³⁹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 86.

¹⁴⁰ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 99.

¹⁴¹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 102.

¹⁴² et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 110.

¹⁴³ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 118.

- götürdüğünden ve tanınamayacak derecede özelliklerini değiştirdiğinden ve bunu çok kere tecrübe ettiğinden söz eder. Ayrıca bu taşın üç ya da on iki arasında ufak parçasının ezilerek su ya da zeytin yağı ile karıştırıldıktan sonra, bitki, hayvan ya da başka bir şey tarafından zehirlenen kişiye içirildiği zaman zehrin vücuttan terle birlikte çıkacağını belirtir. Bu taşın bütün zehirli hayvan sokmalarını tedavide müstesna bir yeri olduğundan ve haricen zehirlenen yere tutulduğu zaman zehri etkisiz hale getirip dışarı çıkmasını sağladığından hem kendi tecrübelerine dayanarak hem de İsmâil b. Cemî'den naklederek bahsetmektedir.¹⁴⁴
7. Mıknatıs kısmında, Doktor Salamon'dan İbn Cezzâr kanalıyla bu taşın el ve ayaklardaki gut hastalığına ve eklem rahatsızlıklarına iyi geldiğini aktarmaktadır. Aristo'dan, elinde tutan kadın için doğumun kolay geçeceğini nakletmekte ve demir parçaları ya da demirle karışmış zehir yutan kişinin bu taşın ezilmiş parçalarını ılık su ya da süte katarak içerse midesinden bu parçaları çıkartacağını ve zehri etkisiz hale getireceğini söyler. Zehirli bir demirle açılmış yaraya sürülmesi halinde yarayı hızla iyileştireceğini ve bu taşın bir miskal¹⁴⁵ ağırlığında parçasıyla yapılmış bir yüzüğü parmaklarında taşıyan kişinin çocuk sahibi olmayacağını belirtir.¹⁴⁶
  8. Malahit taşının sivilcelere ve akrep sokmalarına iyi geldiğini söyler.¹⁴⁷
  9. Lacivert taşının sürmeye katılırsa gözlere faydalı olduğunu, kirpikleri büyütüp gözde sonradan oluşan fazla nemi kuruttuğunu, melankoliye ve safraya iyi geldiğini, dört kırat¹⁴⁸ ölçüsünde bir miktarın ılık su ya da sütle karıştırıldığı zaman nöbetler halinde gelen bir çeşit bayılma hastalığına çok faydalı olduğunu, bunu da vücuttaki safra dengesini hiçbir gıdanın yapamayacağı ölçüde sağlayarak yaptığını ifade eder. Ayrıca bu taşın balla karıştırıldığı zaman böbrek sancısına iyi geldiğini, saçları gürleştirdiğini belirtir.¹⁴⁹
  10. İskender'den naklen mercanın sara ve gut hastalığına faydası dokunduğunu ve eğer ezilir, dişlere sürülürse dişleri beyazlattığı, aşınmaları önlediği ve diş etlerini sağlamlaştırdığını, ayrıca sürme ile kullanılıncaya göz ağrılarına iyi geldiğini, yaralardaki cerahati giderdiğini, bunların olumsuz etkilerini sağalttığını, derin yaraları doldurup gözün temizlenmesine yardımcı olduğunu, hafakana iyi geldiğini, kalpte pıhtılaşan kanı gidermek için ilaçlara katıldığını, içilince kanın akışkanlığını hızlandırdığını, kabızlığa iyi geldiğini, haricen mide üzerine tutulursa midedeki bütün hastalıkların tedavisinde faydalı olduğunu, vücuttaki kan azlığına iyi geldiğini belirtmektedir.¹⁵⁰
  11. Oltu taşı bahsinde bu taşın sürmeye katılıp gözlere sürülürse ve kendisine çok bakılırsa gözlere iyi geldiğinden, Aristo'dan nakil yaparak; yaşlılıktan dolayı görme güçlüğü çekenlere, göz sıvısı azalanlara ve nesnelere olduklarından farklı görenlere bu taşın uzun süre bakmanın fayda vereceğinden bahsetmektedir.¹⁵¹
  12. Ametist taşında Râzî'den naklen bu taştan imal edilmiş bir kadehle şarap içenin ne kadar içerse içsin sarhoş olmayacağından, onu takınanların gut hastalığından korunacağından ve yastığının altına koyanların kötü rüya görmeyeceğinden, saf içki içip de bundan dolayı zarar gören kimse için de faydalı olduğundan bahsetmektedir.¹⁵²
  13. Yeşim taşında Câlî'nûs'tan rivayetle haricen uygulandığında mide ağrılarına iyi geldiğini söyler.¹⁵³
  14. Talk'ın böbreklerdeki taşları kırıp mesaneye faydalı olduğunu belirtir. Yine bu kısımda Cürçânî'den naklen haricen kanı kesmek için kullanıldığından ve dahili olarak kullanılamayacağından bahseder.¹⁵⁴

¹⁴⁴ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 125-126.

¹⁴⁵ Dört- beş gram civarı bir ağırlıktır. Bk. Cengiz Kallek, "Miskal", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2020, 30/182-183.

¹⁴⁶ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 156.

¹⁴⁷ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 165-166.

¹⁴⁸ 4,53/20 gram

¹⁴⁹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 170-171.

¹⁵⁰ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 183, 184.

¹⁵¹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 188.

¹⁵² et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 191, 192.

¹⁵³ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 196.

¹⁵⁴ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 204.

15. Müellif doğada madenlerde bulunan taşların yanında, hayvanların vücutlarında çeşitli sebeplerle oluşan taşların birçoğunun da insanlar için faydalı özellikler taşıdığını belirtmektedir. Bu bağlamda panzehir taşı kısmında Dioskorides'ten şu ilginç rivayeti aktarmaktadır:

Kırlangıçların yumurtadan ilk çıkan yavrularından biri dolunay zamanında alınır. Bu yavrunun karnında renkleri farklı iki taş vardır. Eğer bunlar yere düşmeden alınır, bir buzağının ya da keçinin derisine sürülür ve sara hastasının boynuna ya da koluna iliştilirse onu bu hastalıktan korur ve bunu kendisi (Dioskorides) birçok kez tecrübe etmiştir.¹⁵⁵

Tifâşî yine panzehir taşında, İskender'in bu taşın kırlangıçların yuvasında ya da yavrularının karnında her ikisi de beyaz veyahut biri beyaz biri kırmızı şekilde bulunduğundan ve bunların sara hastalığına iyi geldiğini söylediğinden bahsetmektedir. Aynı şekilde Ahmed b. Muhammed et-Taberî'nin bu taşın sarı renkte olanının sarılık hastalığına karşı fayda sağladığına dair görüşlerini aktarmaktadır.¹⁵⁶ Aynı ismin diğer pek çok büyük alim gibi bu taşın elde edilmesi konusundaki şu açıklamalarına yer verir:

“Kırlangıçların yavruları devamlı sarılık hastalığına yakalanırlar. Anne kuş yavrularını bu hastalıktan kurtarmak için panzehir taşı getirir, yuvasına koyar. Bazen bu taşta ihtiyaç olur ve kuşun bu taşı bulup getirmesi için, yavruları gizlice za'feran sarısına boyanır ve kuş da bu taşı yuvasına getirir.”¹⁵⁷

Tifâşî, bu bilginin “*Kitâbu'l-hayevâni'l-kadîm*’de” bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁸ Aynı kısımda Aristoteles'ten naklen; horozun karnında haki renge ya da beyaza mail renkte bulunan bir taşın aklını yitirmiş kişilere faydalı olduğunu, cima kuvvetini artırdığını ve uykuda dişlerini gıcırdatıp sayıklayan çocuklara fayda verdiğini söylemektedir.¹⁵⁹ İbnü'l-Cezzâr'ın ise insanların böbrek ve mesanesinde oluşan taşların sürme ile karıştırıldığı zaman göze faydalı olduğunu söylediğini nakletmekte ve bunun Doğu İslam ülkelerinde yaygın bir yöntem olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁰

16. Firûze taşında, ona bakmanın, sürmeye katılıp göze sürmenin faydalı olduğunu ve ezilip içilirse akrep sokmalarına karşı iyi geldiğini belirtmektedir.¹⁶¹

Müellif yeri geldiğinde taşların zararlarından da bahseder. Örneğin elması çiğnemenin ya da ağızda bulundurmanın dişleri kırıp, böbrekleri parçalayacağını, oniks taşında bunun kalpteki kaygıları artırdığını ve takanın kötü rüyalar gördüğünü, takanın insanlarla çokça tartışma yaşadığını bu yüzden Himyer krallarının bu taşı asla kullanmadığını söyler. Kullananların ise ancak bilmediklerinden dolayı bunu yaptıklarını filozoflardan (hukemâ-i felâsife) naklen belirtmektedir. Yine aynı taşın ağırları durduracağından, yaraları kapatacağından ve akan kanı keseceğinden de bahseder.¹⁶² Müellif burada Libanius'tan (Liyânûs el-Antâkî) bu taşın zararlarına dair bir rivayet nakletmektedir.

2.2.1.6. *Ezhârü'l-efkâr*'da “Olağanüstü” ve Sıra Dışı Anlatımlar

Modern dünyada ulaşılan tıbbî birikim şüphesiz belli evrelerden geçerek bugünkü şekline ulaşmıştır. Böylece insanlık tarihi kadar eski olan bu serüvende, hastalığa, hastaya ve tedavi yöntemlerine bakış süregelen bir tekamülle dönüşmüştür. Geriye doğru bakacak olursak tıbbın sihir ve mitoloji ile iç içe geçmiş olduğunu fark ederiz. Bu birlikteliği eski Mısır, Sümer gibi medeniyetlerde rahatça gözlemleyebiliriz. Yunanlılar döneminde katı eleştirilerle rasyonel temellere oturtulmaya çalışılan tıp,¹⁶³ kuşkusuz bu özelliğinden tamamen sıyrılmış değildi. Manastırlarda rahiplerin elinde gerçekleşen tıbbî

¹⁵⁵ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 131.

¹⁵⁶ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 132.

¹⁵⁷ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 132.

¹⁵⁸ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 131-132.

¹⁵⁹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 133.

¹⁶⁰ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 133.

¹⁶¹ et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 144.

¹⁶² et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 150.

¹⁶³ Seda Karaöz Arıhan, *Antik Dönemde Tıp ve Bitkisel Tedavi* (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 182.

faaliyetler ancak 13. Asırda yerini başka ellere bırakacak¹⁶⁴ ve böylece çok daha rasyonel ve laik tıbbın temelleri atılmış olacaktır. Ele aldığımız eserde de bu iç içeliği müşahade etmek mümkündür. Bununla birlikte bu tür malumatın eserin geneline oranla az bir yekûn teşkil ettiğini söylemeliyiz.

Tifâşî'nin *Ezhârü'l-efkâr* adlı eserini yazarken kendi tecrübe, deney ve gözlemlerine önem verdiği ve daha önce yazılan eserlerde geçen bilgileri kullanırken kimi zaman tenkit ettiği görülür. Böylece o eserini daha rasyonel bir zemine oturtma çabası içindedir. Buna rağmen eserdeki birçok rivayet ve anlatım deney ve gözlemden uzakmış gibi görünüyor. Örneğin nazar, habis ruhların etkisi, zehirli hayvanları kendinden uzak tutma, öldürülmeden korunma, bir taş sayesinde savaşlarda zafer kazanma, taşlarla yağmur yağdırma gibi anlatımlar bu gibi özellikler taşımaktadır. Efsanevi malumatı, inanılması güç ve gayrisahih bilgileri ayırt etme ve dışarıda bırakma gayretindeki bu tür eserlerde bunların hala bulunuyor oluşu zıtların birlikteliği gibi görünüyor. Bu probleme değinen Kutlar, Foucault'un buna dair çözümlerine yer verir. Buna göre ilgili dönemde dil ve doğa birbirinden ayrılmamıştır. Doğa bir kelimeler bütünüdür ve Foucault'a göre bu durum, neyin bilimsel bilgi sayıldığına ilişkin kriterlerden kaynaklanır. Bu bakımdan gözleme dayanan ve sözlü aktarımla gelen uydurma ve mitolojik bilgi bir arada bulunabilir.¹⁶⁵

Ezhârü'l-efkâr'da, zikredilen evsafdaki malumata dönecek olursak şunları sıralayabiliriz: Müellif yakut taşını yanında bulduranın asla boğulmayacağına,¹⁶⁶ zümrütü takanın yanına zehirli hayvanların yaklaşamayacağına,¹⁶⁷ zeberced takınanın iffetli ve dürüst olacağına,¹⁶⁸ kedi gözü taşının kişiyi kötü ruh, insan ve cinlerden koruduğuna,¹⁶⁹ dair rivayetler nakleder. Yine bu cümleden olmak üzere Celâleddin Hârizmşah'ın ordusunda bulunan bir kişinin elinde bulunan iki taşı kullanarak yağmur yağdırmakla görevli olduğundan, bununla en sıcak günlerde bile yağmur yağdırıldığından ve Türklerin ülkesinde bu taşların çokluğu sebebiyle, atların nalları ile çarpıştıklarından dolayı çok yağmur yağdığından, yolcuların da bu yüzden bu bölgelerden geçmemeye dikkat ettiklerinden bahsetmesini¹⁷⁰ de bu bağlamda zikredebiliriz. Aynı şekilde Aristo'dan nakille firûze taşını yanında taşıyanın asla öldürülmeyeceğini, öldürülen hiçbir insanın üzerinden bu taşın çıkmadığını söyler ve bu sebepten dolayı Mağrib'li sultanların bu taşta çok rağbet ettiklerini,¹⁷¹ kaynağını belirtmeden (لؤلؤ lafzı ile) aktarmadır. Miknatsın sürme ile karıştırılıp erkek ve kadına sürülünce bu iki kişinin arasında muhabbet oluşacağına,¹⁷² mercanın küçük çocukları kötü insan, cin ve ruhlardan koruduğuna,¹⁷³ oltu taşının kötü gözlerden koruyacağına,¹⁷⁴ ametist taşının savaşlarda cesaret vereceğine¹⁷⁵ dair kayıtları da yine bu grup altındaki haberler altında sıralamak mümkün görünmektedir.

3. Sonuç

İncelemeye çalıştığımız eser İslamî dönem “mineroloji” müktesebatının önemli örneklerinden biridir. Bu özelliği kendinden sonraki literatür üzerindeki etkisi ile de kendini gösterir. Bu alandaki pek çok eser onu büyük oranda takip etmektedir. Osmanlı döneminde de bu etkinin izlerini görmek mümkündür. Bu dönemde yapılan genişletilmiş çevirileri ile dikkat çekmektedir. Eser Latince ve İtalyancaya ve yakın bir tarihte İngilizceye çevrilmiştir. *Ezhârü'l-efkâr*'da müellif kendinden önceki literatürden geniş biçimde faydalanmıştır. Bunlar o dönemde dolaşımda olan eski Yunan'dan yapılan tercüme ve İslamî dönemde bu alanla ilgili malumat sunan eserlerdir. Tifâşî bu eserde yirmi beş taşı incelemiştir. Sistematiği bir şekilde her bir taşı ele alırken onu; oluşumu, yer aldığı maden, kaliteli ve düşük değerde olanları, özellikleri ve faydaları ile ekonomik değeri başlıkları altında inceler. Bu yönü ile pratik bir kitaptır.

¹⁶⁴Şahin Aksoy, “Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Ders Notları”, ts. (https://www.academia.edu/5605485/Tip_tarihi_gibi, Erişim 23 Ağustos 2023), 43.

¹⁶⁵Fatma Sabiha Kutlar, *Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risale-i Cevahir-Name*. (Ankara : Öncü Kitap, 2005), 44.

¹⁶⁶et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 73.

¹⁶⁷et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 86.

¹⁶⁸et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 94.

¹⁶⁹et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 113.

¹⁷⁰et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 134-138.

¹⁷¹et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 144.

¹⁷²et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 156.

¹⁷³et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 182.

¹⁷⁴et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 188.

¹⁷⁵et-Tifâşî, *Ezhârü'l-efkâr*, 190.

Taşların faydaları kısmında yoğun biçimde tıbbî kullanımına dair malumat sunmaktadır. Çok yönlü bir alim olan müellif bu eserini sahih ve onaylanmış bilgiler üzerine inşa etmek gayretindedir. Birçok yerde kendi yaptığı deney ve gözlemleri aktarır. Elde ettiği sonuçları onaylamak; te'kid etmek veya reddetmek için kullanmaktadır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- A. Rosenfeld, B. - İhsanoğlu, E. *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilization and Their Works: (7th-19th c.)*. İstanbul : İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi [Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA)], 2003.
- Abbas, İhsan. "Mukaddime". *Sürûrü'n-nefs bi-medâriki'l-havâssi'l-hams*. Beyrut : el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-dirâsât ve'n-neşr, 1980.
- Aksoy, Gürsel. *Aritoteles'in Taşlar Kitabı: Kitabü'l-Ahcar Li-Aristotalis Inceleme-Arapça Metin-Çeviri-Yorum*. İstanbul : Büyüyenay Yayınları, 2018.
- Aksoy, Şahin. "Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Ders Notları", ts.
https://www.academia.edu/5605485/Tip_tarihi_gibi. Erişim 23 Ağustos 2023
- Alper, Ömer Mahir. "Ebû Sehl Mesîhî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/313-314. İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, ts.
- Altıntaş, Ayten. *Osmanlı Hekimlerinin Sağlık Kuralları*. İstanbul : Milenyum Yayınları, 2017.
- Arıhan, Seda Karaöz. *Antik Dönemde Tıp ve Bittkisel Tedavi*. Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Bûnar, Râbih. "Ezhârü'l-ahcâr li-Ahmed b. Yûsuf et-Tifâşî". *el-Asâle* 5 (1971).
- Demir, Remzi - Kılıç, Mutlu. "Cevahirnameler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevahirname". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14/14 (2003), 1-64.
- Doğruyol, Hasan. "İbnü'l-Cezzâr, Ebû Ca'fer". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21/1-3, 2000.
- Hafaci, Mahmûd Besyuni - Hasan, Muhammed Yusuf. "Muhakkiklerin Mukaddimesi". *Ezhârü'l-efkâr fi cevâhiri'l-ahcâr*. mlf. Ahmed b. Yûsuf b. Ahmed et-Tifâşî. Kahire : el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1977.
- İbn Cülcül, Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân. *Ṭabaqâtü'l-eṭṭibbâ' ve'l-hükemâ'*. thk. Seyyid Fuad. Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b Kâsım. 'Uyûnü'l-enbâ' fi ṭabaqâti'l-eṭṭibbâ'. thk. Nizar Rıza. Beyrut : Daru Mektebeti'l-Hayat, t.y.
- İbn Ferhûn, Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed. *ed-Dîbâcü'l-Müzheb fi Ma'rifeti A'yâni 'ulemâ'i'l-Mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedi Ebü'n-Nur. 2 Cilt. Kahire : Dârü't-Türas, 1972.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed. *Nisâri'l-ehzâr fi'l-leyli ve'n-nehâr ve etâyibi (evkâti)'l-aşâ'il ve'l-eshâr ve sâ'iri mâ yeşmelü 'aleyhi min kevâkibi'l-feleki'd-devvâr*. Kostantiniye : Matbaatü'l-Cevaib, 1298.
- İbn Saîd el-Mağribî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik. *Râyâtü'l-Müberraizîn ve Ğâyâtü'l-Mümeyyizîn*. thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Dımaşk : Daru Talas, 1987.

- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b Ahmed. *Buğyetü't-taleb fi târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkar. 12 Cilt. Beyrut : Dârü'l-Fikr, ts.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ'*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. 15 Cilt. Kahire : el-Matbaatü'l-Emiriyye, 1913.
- Kallek, Cengiz. "Miskal". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/182-183, 2020.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Bağdad : Mektebetü'l-Müsenna, 1941.
- Kaya, M. Cüneyt. "Yûhannâ b. Mâseveyh". 43/582. İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Kaya, Mahmut. "Aristo". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/375-378. İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Kırbıyık, Kasım. "Tifâşî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41/148-150. İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Kutlar, Fatma Sabiha. *Klasik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risale-i Cevahir-Name*. Ankara : Öncü Kitap, 2005.
- Kutluer, İlhan. "Câlînûs". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/32-34, 1993.
- Mahfuz, Muhammed. *Terâcimü'l-müellifine't-tunisiyyin*. 5 Cilt. Beyrut : Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Melike b. Ataullah. "Ahmed et-Tifâşî ve İshâmatuhu'l-ilmiiyye". *ez-Zâkire* 5 (2015).
- Meyerhof, Max. "Science and Medicine". *The Legacy of Islam*. ed. Sir Thomas Arnold - Alfred Guillaume. ; Oxford : The Clarendon Press, 1931.
- Muhammed Mahluf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer Mahlûf el-Münestîrî. *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye*. thk. Abdülmecid Hayali. 2 Cilt. Beyrut : Dârü'l-Kütübî'l-İlmiiyye, 2003.
- Nasr, Seyyed Hossein. *Islamic Science an Illustrated Study*. Westerham : World of Islam Festival Publishing Company Ltd, 1976.
- Paşa, Babanzade Bağdatlı İsmail. *Hediyetü'l-ârifin, Esmâ'ü'l-Mü'ellifin ve Âşârü'l-Muşannifin*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1951.
- Rawi, Munim M. al-. "Geology and Mineralogy". *The Different Aspects of Islamic Culture Science and Technology in Islam: The Exact and Natural Sciences*. ed. A. Y. al-Hassan. Paris: UNESCO Publishing, 2001.
- Ruska, J. "al-Tifashi". *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. 10/476. Leiden: Brill, 2000.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvût. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâs, 2000.
- Sevim, Seyfullah. "İslam Dünyasında Kimya (Simya) Biliminin Gelişimi ve Bağdadi'nin Görüşleri". *Abdüllatif Bağdadi Kongresi Tebliğleri, 14 Mart 1992*. ed. Ahmet Hulusi Köker. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1993.
- Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik: Arap-İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü Aletler Koleksiyonu Kataloğu: Tıp, Kimya, Mineraller*. 4 Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.; Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2007.
- Şirvânî, Muhammed b. Mahmud. *Tuhfe-i Murâdi (Cevhernâme): (İnceleme - Dizin - Tıpkibasım)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012.
- Tifâşî, Ebü'l-Abbâs (Ebü'l-Fazl) Şihâbüddîn (Sabâhuddîn/Şerefüddîn) Ahmed b. Yûsuf b. Ahmed el-Kaysî el-Kafsî et-. *Ezhârü'l-efkâr fi cevâhiri'l-açcâr*. thk. Mahmûd Besyuni Hafaci, - Muhammed Yusuf Hasan. [Kahire] : el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1977.
- Tokaç, Mahmut. "Geleneksel tıba akademik yaklaşım: GETTAM". *SD Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi* 28 (2013), 82-85.

Tokat, Feyza. "Taş ve Cevherlerin Türkçe Tıp Yazmalarında Tedavi Amacıyla Kullanılma Şekilleri".
Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks 6 (01 Ağustos 2014), 177-187.

Ullmann, Manfred. *Die Natur Und Geheimwissenschaften Im Islam*. Leiden : E.J. Brill, 1972.

Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1995.